

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA
TOMUS CVII.

**HUNGARIA
SZEGED
1998**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

**ACTA HISTORICA
TOMUS CVII.**

**HUNGARIA
SZEGED
1998**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság:

DR. MAKK FERENC, DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ,
DR. PÁNDI LAJOS, DR. TÓTH SÁNDOR, DR. ZIMONYI ISTVÁN

A kötet a Történeti Segédtudományok Tanszék kiadványa.

Redegit:

DR. FERENC MAKK

Szerkesztette:

DR. MAKK FERENC

Műszaki szerkesztő

DÁVID TAMÁS

HU ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae
HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

A MURSAI CSATA ÓKERESZTÉNY VONATKOZÁSAI

I.

A Római Birodalomban az Kr.u. 4. század első évtizedeire, Diocletianus és Nagy Constantinus uralma viszonylagos stabilitást eredményezett. A közigazgatási, katonai, pénzügyi reformok, a dominatus uralmi rendje belső biztonságot ígért, Constantinus külpolitikája pedig részben elhárította a külső veszélyeket. A germán fronton csak kisebb összecsapások zavarták a birodalmat, a Pannóniát sújtó szarmata válság is viszonylag gyorsan lerendeződött (Kr.u. 334). Constantinus halálakor csupán a perzsa fronton fenyegetett veszély.

A Constantinus fiak közötti viszály II. Constantinus halálával, és Constans (Ny-on) valamint II. Constantius (K-en) kettős uralmával zárult. A birodalom belső nyugalma csak látszólagos, és a gazdasági nehézségek jeleként É-Afrikában, és a Ny-i provinciákban az elégedetlenség megmozdulások, lázadások formájában jutott a felszínre. Ellencsászár lépett fel a Duna vidéki Vetranio¹ és a galliai Magnentius Flavius Magnus személyében. Constans menekülés közben vesztí életét, Magnentius pedig, aki egyébként a katonai elitlakulatok, a Jovianii et Herculanii, parancsnoka volt, követeket cserél II. Constantiussal, célja azonban valószínűleg az ellenfél szándékainak kiderítése (Kr.u. 350). Vetranio további sorsáról annyit tudunk, hogy a K-ről hazatérő II. Constantius elé járul, Serdicában köszönti a császárt, és december 25-én ünnepélyesen lemond a bíorról.² Eközben Magnentius Galliában gyűjt sereget, s Aquileiában rendezi be a főhadiszállását, II. Constantius pedig Itália és Noricum határán állomásozik.

Az Atransnál elszevedett vereség után a tavasz és a koranyár II. Constantius fokozatos visszavonulásával telik el.³ Az Emona, Poetovio, Mursa útvonalon Sirmiumig hátrál. Magnentius a Száva völgyében tör előre, elfoglalja Sisciát, és Sirmium ostromát is megkísérli úgy, hogy a városkaput felgyújtja. A császár ekkor már Cibalaiban tartózkodik, s végül 351 szeptemberében Mursától D-re találkozik a két hadsereg.

Az erőviszonyok egyenlőtlenek voltak, hiszen a császár forrásaink szerint 80 ezer katonával vonult fel, míg az ellenfél csupán kb. 36 ezer fővel.⁴ Még a csata megkezdése előtt állt át a császár oldalára a frank Silvanus, Magnentius lovasságának vezetője, akinek magas katonai

¹ Vetraniót egyébként Mursában kiáltják ki császárrá, valószínűleg Constantia, Nagy Konstantin egyik lánya támogatásával, aki a dinasztia megmentését kívánta így elérni (MÓCSY ANDRÁS: Pannónia a késői császárkorban. Budapest 1975. 116. későbbiekben: MÓCSY 1975.).

² MÓCSY 1975. 116.

³ MICHAEL GRANT: Róma császárai. Budapest 1989. 221-222.

⁴ OTTO SEECK: Geschichte und Untergang der antiken Welt. Berlin 1911. IV. 113. (későbbiekben: Seeck 1911.) Ő egyébként az adat forrásaként Zonarast jelöli meg.

posztal jutalmazta árulását Constantius.⁵ Magnentius Mursa ostromához kezd, és cselként beveti azt is, hogy a város közelében lévő amfiteátrumban négy germán auxiliát helyez el, hogy az ellenség hátába kerüljenek.⁶ A csel azonban kitudódik, és a túlérő legyőzi ezt a seregrészt.

351. szeptember 28-án kerül sor a végső összecsapásra. A két hadsereg késő délutánig farkasszemet néz egymással, s végül egészen éjszakáig húzódik el a harc. Igazán az döntötte el a küzdelem kimenetelét, hogy Magnentius seregének bekerített gyalogos jobbszárnya megfut Constantius lovassága elől. A harc a Dráva irányába tolódott el, a szétzúllott hadrend egy része a folyóba fulladt. Ugyancsak nagy pusztítást végeztek az ijászok, akiket a császár keleti mintára vet be, Marcellinus, Magnentius legfőbb támogatója is elesett, még holttestét sem találták meg.⁷ Constantius nem vesz részt a csatában, a csata kimenetelét egy félreeső helyen, a városon kívül egy ókeresztény kápolnában várja be.⁸ A győzelem hírére Valens, Mursa püspöke viszi meg számára.

Az emberveszteség mindkét oldalon rendkívül jelentős. A császári sereg részéről 30 ezer, Magnentiuséról 24 ezer fő. A mursai ütközetet az évszázad legvéresebb csatájaként tartja számon a kutatás, s hozzátehetjük kétes értékű győzelem volt ez Constantius számára.

Magnentius Aquileiába, majd Itáliába vonul vissza, később Galliába megy, s Lugdunumban 353 augusztusában önkéntesül vet véget életének.⁹

Constantius Sirmiumban tölti a telet, de barbár betöréstől nem kell tartania, így 352 májusában elhagyja a provinciát.¹⁰

II.

A Római Birodalomban 313 után véget értek a keresztényüldözések, s megnyílt a lehetősége a vallás szabad gyakorlásának. Mint a legtöbb provinciában, Pannóniában is, a kereszténység adatokkal bizonyíthatóan, már korábban megjelent.¹¹

Keresztény közösség, keresztény lakosság létrejöttét két nagy forráscsoport nyújt adatot. Egyrészt az írott közlések,¹² ahová Pannónia esetében a püspökökről szóló feljegyzések¹³ (zsina-

⁵ WOLFGANG SEYFARTH: *Römische Geschichte Kaiserzeit*. Berlin 1974. II. 388. (későbbiekben: Seyfarth 1974.) Silvanus kitüntetése a gyalogság parancsnokságát jelentette. Uő: *Die Römer am Rhein und Donau*. Berlin 1975. 106.

⁶ SEECK 1911. 112.

⁷ SEECK 1911. 112-113.

⁸ SULPICIUS SEVERUS: *Chronikon* II. 35. 5.

⁹ SEYFAHRT 1974. 388.

¹⁰ Mócsy András azzal magyarázza a barbár betörés elmaradását a birodalom e nehéz helyzetében, hogy ebben az időben már inkább a barbarikum, mintsem a birodalom belső viszonyai határozták meg a támadások idejét. MÓCSY 1975. 116.

¹¹ A legfontosabb irodalom: NAGY TIBOR: *A pannóniai kereszténység története a római erődrendszer összeomlásáig. Dissertationes Pannicae* II. 12. Budapest 1939. NAGY LAJOS: *Pannónia Sacra. Emlékkönyv Szent István király halálának 1000. évfordulójára* I. Budapest 1938. 31. További bőseges, és friss irodalommal *Pannónia Régészeti kézikönyve*. Szerk.: MÓCSY ANDRÁS-FITZ JENŐ-BARKÓCZI LÁSZLÓ. Budapest 1990.

¹² A kortárs történetírás vagy egyáltalán a későrómai történetírás adatai csaknem teljesen hiányoznak.

¹³ A kulcsszerepet játszó sirmiumi püspöklista a 4. századra hiánytalan.

tokról szóló közlések),¹⁴ mártírok, vértanúk említése, sírfeliratok¹⁵ tartoznak, másrészt a régészeti leletek. Kisleletek (ládikaveretek, mécsesek, lámpafüggesztők), sírépítmények és bazilikák.¹⁶

Ezen forráscsoportok alapján a pannóniai kereszténységre vonatkozóan a következő képet rajzolhatjuk meg, a tanulmány terjedelme miatt természetesen csak a legfontosabbakra kitérve.

A Dráva-Száva közti terület városias jellegű településeit nemcsak időben hamarabb érik keresztény hatások, hanem nagyobb létszámú közösségekkel is számolhatunk, sírfelirataik pedig arról tanúskodnak, hogy a kereszténység mélyebb hatást is gyakorolt itt.¹⁷ A síremlékek építészeti megoldásai és a sírfeliratok névanyaga alapján főleg É-italiai és csak kis részben K-i eredetű hívőkkel találkozhatunk. A püspökségek Siscia, Sirmium, Iovia, Cibalae és Mursa. A provincia Drávától É-ra eső felében három nagyobb centrumban mutathatóak ki keresztény közösségek. DK-Pannóniában Sopianae környékén, Savariában és Aquincumban. A provincia É-i, ÉK-i centrumaiban a feliratállítók között nagyszámú K-i elem a még mindig meglévő K-i kapcsolatok bizonyítékai. ÉK-en az egész birodalom területén meghonosodott sírépítmény típusok terjedtek el, amelyek észak-italiai és dalmáciai eredetűek.¹⁸ DK-Pannónia azonban minden bizonnyal más irányból kapta a keresztény építészti hatásokat.¹⁹ A föld alatti sírkamrából és felette álló kápolnából álló, úgynevezett kétszintes sírépítmények párhuzamait a Balkánon találjuk meg. Innen éri tehát erős, koncentrált hatás a DK-pannóniai központokat. A viszonylag nagy sírszámú temetők ezen a területen is jelentős létszámú keresztény lakosságra utalnak.

Keresztény közösség működését még ott is feltételezhetjük, ahol vagy csak régészeti leletek állnak rendelkezésünkre (mint Aquincum, Savaria, Sopianae esetében), vagy ezt püspökségekről szóló adatok is megerősítik (Siscia, Iovia, Cibalae).²⁰

A mursai kereszténységről igen gyér a rendelkezésünkre álló adat, de főként a régészeti emlékekből van igen kevés. Míg a város püspökeit többször is említik, Valens kifejezetten nagy hírnévre tett szert, addig ókeresztény temetőjére csupán egyetlen sírfelirat utal.²¹

Valens Singidunum püspökével, Ursaciussal az arianizmus legjelentősebb képviselője volt a birodalom Ny-i felében. Az arianizmus elterjedéséhez és megerősödéséhez Arius illíricumi

¹⁴ Különösen a sirmiumi zsinatok alapján rendelkezünk adatokkal (351, 357, 358), de a niceai és a 378-as Riminiben megtartott tanácskozás is szolgáltat adalékokat.

¹⁵ A feliratok gyűjteménye: Die Römischen Inschriften Ungarns 1-5. Budapest 1972, 1976, 1981, 1984, 1991. ANNA ET JARO SASEL: Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMI et MCMXL repertae et editae sunt. Situla 5. Ljubjana 1963.

¹⁶ Ez utóbbi forráscsoport körül a mai napig igen sok a bizonytalanság. Míg Noricumban az apszis nélküli teremtemplomok belső építészeti elemeivel (oltár, oltárkorklát, exedra) igazolják az adott épület keresztény voltát, Pannónia esetében ezeket nem, vagy csak igen ritkán lehetett megfigyelni. Provinciánkban inkább a hosszégszögű, egyapszisos építményeket tartják bazilikának. Ezek egy részénél azonban erős kétségek merültek fel keresztény használatukat illetően (Sirmium, Carnuntum, Vindobona, Aquincum, Fenékpusztá, Gorsium).

¹⁷ Erről tanúskodnak azok a keresztény jelképek, amelyek előfordulása sokkal gyakoribb ezen a területen (alfa, omega, Krisztus-monogram).

¹⁸ A kereszténységre vonatkozó régészeti leleteket összességében még nem vizsgálták kutatóink, csupán egy-egy tárgytípus feldolgozása történt meg.

¹⁹ Innen csupán egyetlen feliratos emlék került elő, s így a névanyag elemzésére természetesen nem lehet vállalkozni.

²⁰ GÁSPÁR DOROTTYA: Gondolatok a pannóniai ókereszténységről. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1993. 1-2 3-12.

²¹ Corpus Inscriptionum Latinarum III. 4004. Berlin 1863–1954. Egy másik felirat ókeresztény voltát a kutatás kétségbe vonta.

száműzetése is igen nagy mértékben hozzájárult. Az erősen vallásos, és meggyőződésesen keresztény²² II. Constantius arianusbarát egyházpolitikát folytatott, s uralkodása alatt még az igen fontos sirmiumi püspöki széket is arianus egyházi vezető töltötte be. Az irányzat erősségét mutatja, hogy Valens még a kulcsfontosságú aquileiai vezetői posztra is igényt tartott, kísérlete azonban kudarcba fulladt (Kr.u. 341). Constantius halála után, nem lévén császári támogatója továbbra az illír arianizmusnak, fokozatosan az ortodoxia kerül előtérbe, olyannyira, hogy a 378-as sirmiumi zsinaton összesereglett püspökök egyhangúan elítélik az irányzatot és követőit.²³

III.

Mursa municipium topográfiai kutatása már a 18. század végén megkezdődött. Elsősorban azon régi térképek alapján, amelyet Marsigli készített.²⁴ A kísérletek arra irányultak, hogy az akkori város és a római lakóterület egymáshoz való viszonyát próbálják megállapítani, a város legfontosabb épületeit tudják azonosítani. Hasonlóan a többi pannóniai városhoz a későbbi település ráépült a római coloniára, ez nagymértékben nehezíti a kutatásokat.

Katančić a 18. sz. végén még látta a várostól É-ra vivő utat, s ezt a mérföldkötelek ma is megerősítik. Feltárásai nyomán a város két jelentős épülete került a felszínre. Josephus Koller a városfalak vizsgálatában ért el eredményeket, több helyütt kettős falazatra bukkant, s ezeket különböző építési periódushoz kötötte. Franjetić 1910-ben a teljes városfal felderítésére tett kísérletet, s 516 ezer négyzetméterben határozta meg a település kiterjedését. A 19. századi nagy építkezésekkor azonban a kő és téglá építőanyagot a városbeliek széthordták, s a további kutatásokat is igen megnehezítették.

Az 1950-es években a D-i területet kutatják, s a feltárások 1966-ban, 1968-ban is folytatódnak. A hetvenes évek elejétől kezdve folyamatossá váló ásátások főleg lakóépületeket, a várost körülölelő temetkezéseket tártak fel, és szép számmal feliratos anyagot is.

Nem került elő azonban sem a forrásunkban említett amphiteatrum, sem az ókeresztény sírkápolna. Történt ugyan kísérlet a helyük meghatározására. Franjetić a várostól DK-re egy kisebb dombra lokalizálja a föld-fa amphiteatrumot. Ennek közelében, még a 18. század végén egy négyszögletes építményt ír le Katančić, amelyet azonosít a kápolnával.

Állításainak hitelt az ad, hogy a várostól K-re elhelyezkedő katonai castellum, ill. a Mursáról NY-ra vivő út mentén 2. és 3. századi sírokat sikerült feltárni. Mivel a keresztény temetők többnyire elkülönülnek a korábbiaktól, csak a colonia D-i oldalán képzelhető ez el (É-ról a Szávával határos a város). Ugyancsak jellemző, hogy a 4. században a temetők közel húzódnak a városfalakhoz (kitűnő analógia *Ulcisia Castra*).²⁵

²² NAGY T. 1939. 131.

²³ NAGY T. 1939. 95-109, és 127-156.

²⁴ A megfigyeléseket Katančić végezte, aki az É-ra vivő római utat, a városfalak vonalát, és a várostól D-re egy négyszögletes kisméretű épületet is feljegyzett, amiben a későbbi kutatás az ókeresztény basilikát vélte felfedezni. DANICA PINTEROVIĆ: *Prilog topografiji Murse*. Osječki Zbornik Osijek 1956. 92-94. (Későbbiekben: PINTEROVIĆ 1956.)

²⁵ Nem kívántam itt részletesen foglalkozni a város történetével, csupán a leglényegesebb adatközlésre szorítkoztam. A régészeti kutatásokhoz a legfontosabb irodalom: DANICA PINTEROVIĆ: *Mursa i njeno Podruce u anticko doba*. Osijek 1978. Az *Arheoloski Pregled* 1968, 1970, 1971, 1973 és 1974-es számaiban folyamatosan közlik az ásátási jelentéseket.

IV.

A mursai csata forrásait Otto Seeck közli a legrészletesebben.²⁶ A vizsgálandó kérdésről, a mursai őkeresztény temetőkápolnáról azonban csupán egyetlen forrás emlékezik meg. Sulpicius Severus *Cronicorum libri II. XXXVIII. caput*.²⁷

A szerző 363 után Aquitániában született, és 420 körül halt meg Galliában.²⁸ Szónokként tevékenykedik, és barátjával Nolai Pállal, valamint a példaképének tekintett Toursi Mártonnal folytat levelezést.

Pál egyik válaszleveléből (V.5.) tehetünk szert néhány Sulpiciussal kapcsolatos életrajzi adatra. Miszerint consuli családból származott a felesége, s hogy Pálnál valamivel fiatalabb, és érényekben igen bővelkedik.²⁹

373 előtt írta meg Szent Mártonról szóló művét, amelynek második fejezetében történeti és filozófiai kitérőt tesz, s nagyfokú műveltségről ad tanúbizonyságot. Céljául tűzte ki az összes szent életének feldolgozását.

Dialógusainak három könyvét ismerjük, a kutatás a klasszikus hagyományok, főképp Ciceró hatását véli benne felfedezni.

Időben a következő műve a 403-ban befejezett két könyvből álló keresztény szellemben megírt krónika. A mű a világ teremtésétől fogva tárgyalja az eseményeket, egészen a szerző koráig.³⁰ Nagy súllyal szerepel benne a bibliai alapvetésre épülő zsidó történelem, a keresztény-üldözések és az Arius tanaiból elinduló hitvita.³¹

Severust korrekt forráshasználat jellemzi,³² értesüléseinek megbízhatóságát a kutatás egyértelműen elfogadja.³³ Pannóniára vonatkozó adataiban pedig semmilyen okot nem lát a

²⁶ A kortársnak számító Julianus, aki később Apostata melléknévvel császár lett, I. és II. beszédében több helyen is szól a csatáról. Részletes forrásunk ezen kívül Zosimos, említi Ammianus Marcellinus, Zonaras, Aurelius Victor. SEECK 1911. 113-115.

²⁷ Sulpicii Severi opera omnia in duos tomos distributa Lipsiae 1709. 259-261. Theodorus, Stephanus, Antiochenus, Acatus a Caefarea, Menophanes Epheso, Gregorius Laodiceia, Narcissus a Neapoli. Hi ita palatium occupaverant, ut nihil sine eorum nutu ageret Imperator: obnoxius quidem omnibus, sed praecipue Valenti deditus. Nam eo tempore quod apud Morsam contra Magnesium armis certatum Constantius descendere in conspectum pugnae non ausus, in basilika martyrum extra oppidum sita, Valente tum eius loci episcopo in soliatium adsumto diversatus est. Ceterum Valens callida per suos disposuerat, ut quis proelii fuisset eventus primus cognosceret. Vel gratiam regis captans, si bonum nuntium detulisset vel vitae consulens, ante capturus fugiendi spatium, si quid contra accidisset. Itaque paucis, quicirca regem erant metu trepidis, Imperatore anxio, primus nuntiat hostes fugere. Cum ille indicem ipsum intromitti posceret, Valens, ut reverentiam sui adderet, angelum sibi fuisse nuntium respondit. Facilis ad credendum Imperator palam postea dicere est solitus, se Valentis meritis non virtute exercitus vicisse.

²⁸ Real Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft IV. A. 1. Stuttgart 1931. 869-871.

²⁹ Tu frater dilectissime, ad dominum miraculomaiore conversus es, quia aetate florentior, laudibus abundantior, beatus, qui refugisti de consilio inpiorum, et in via peccatorum persistere noluisti et sedere in cathedra pestilentiae dedignatus es, ut humilitate praecelsa pedibus crucifici accubares.

³⁰ A krónika datálását maga adja meg: „omne enim tempus in Stiliconem consulem sunt anni CCCLXXII.”

³¹ A krónika előszavában a következőket írja: „Res a mundi exordio sacris litteris editas breviter constringere, et cum distinctione temporum, usque ad nostram memoriam carptim dicere aggressus sum, multis id a me et studiose efflagitantibus, qui divina compendiosa lectione cognoscere properabant, quorum ego voluntatem secutus, non pepercui labori meo, quin ea, quae permultis voluminibus perscripta continebantur, duabus libellis concluderem ita brevitati studens, ut paene nihil gestis subdixerim”

³² Krónikájának forrásaiként említik Velleius Paterculust, Tacitust, Iosephus Flaviust, kronológiai kérdésekben Eusebiost.

³³ J. ZELLER: Les origines chretiennes dans les provinces danubiennes de l' Empire Romain. Paris 1918. 271., VANYÓ LÁSZLÓ: Az őkeresztény egyház és irodalma. Budapest 1980. 540.

kétértelműre Nagy Tibor.³⁴ Ezt a vélekedését megerősíti Sulpicius Severusnak a Pannóniához kötődő Szent Mártonnal való kapcsolata.

Szerzőnk a kereszténység védelmezője, az askézis, a tisztaság hirdetője.

A mursai csatával kapcsolatban közölt adatait több szempontból is értelmezhetjük, elemezhetjük.

Kétértelmű az egyébként az ortodoxiához közelálló történetíró objektivitásában, Valens hírházát és a szintén arianus császár imádságát a kápolnában rosszként fordítva értelmezhetnénk. Ezt egyébként a kissé maliciózus „in conspectu pugnae non ausus,”... „nihil sine nutu ageret Imperator”,... „Imperatore anxio” megjegyzések is megerősítik. A híradás forrásértéke ettől még megmarad számunkra, csak liturgiai szempontból válik érdekessé. A szerző saját korára utalva azt közli, hogy egy városon kívüli helyen a mártírok, vagy a keresztény közösség kiemelkedő személyiségeinek sírjait nemcsak az évfordulók látogatták (mártíromság, halál), hanem ezek szertartások, egyéni imádságok színhelyei is lehettek.³⁵

Ha kevésbé szkeptikusan közelítünk a forráshelyhez, és csak a helyszínt (mártír sírhelyénél történő ima) nem fogadjuk el, akkor viszont ahhoz kapunk adalékot, hogy a császár és a püspök szoros kapcsolatban álltak egymással. A 351-es sirmiumi zsinaton való közös részvételük és fellépésük az arianizmus mellett, csaknem kétségbevonhatatlanul támogatja ezt. A helyszín megkérdőjelezéséhez ellenvetéséként a szerző jólétesültségét hozhatjuk újra fel. Itt vetődik fel az a lehetőség, hogy a szerző a martyrium létezését saját korára³⁶ vonatkoztatta, és nem a 351-es eseményekéire. Ebben az esetben viszont a Kr.u. 5. század elejére van mursai sírkamráról híradásunk.

Ha Sulpicius Severus minden állítását valószínűként értékeljük (ami felé magam is leginkább hajlok), amit már az előbbieken említett jó forrásismerete, Pannóniával való közvetett kapcsolata, a tény, hogy az eseményeket csaknem kortársként élte meg, akkor a következőket szövegezzük le. Mursa városától D-i irányban, a városfalaktól nem túl messze, keresztény temetőkápolna létezhetett, amely létét a topográfiai kutatások is erősítik.³⁷ Akár 351-re már létezőnek, akár későbbinek is tartjuk a sírkápolnát, halottjában a 303-304-es keresztényüldözés egyik áldozatát feltételezhetjük.³⁸ Ennyi idő (szűk ötven év) ugyanis Pannónia más városaiban is elegendő volt egy kiemelkedő keresztény sírja körüli temető,³⁹ ill. kultusz kialakulásához.

Ahhoz, hogy a kérdést minden kétséget kizáróan le lehessen zárni, a források további összehasonlító vizsgálatára és elemzésére lenne szükség. Ugyancsak sokat segítené a helyszínen történő terepfelmérés és hitelesítő ásítás.

³⁴ NAGY T. 1939. 199., 139.

³⁵ A következtetés azért lényeges, mert a régészeti leletanyag éppen Pannónia esetében nem tud a sírkápolnák funkciójáról egyértelműen véleményt mondani.

³⁶ Mursa pusztulását egyes források a 378-as gót betöréssel hozzák kapcsolatba. Ha a kápolna Sulpicius korára is megmaradt, talán nem lehetett olyan elementáris erejű ez a betörés.

³⁷ A városon kívül ez az a hely, ahol a korábbi temetőktől elkülönülten és a városhoz viszonylag közel önálló keresztény temető létesülhetett. Pannóniában a pogány temetőktől való különválás a 4. század közepére esik (Siscia, Sirmium, Ulcisia Castra, Aquincum).

³⁸ PINTEROVIĆ 1978. 218.

³⁹ Ulcisia Castra és Tricciana esetében folyamatosan bővítik a sírterületet.

Andrea Horváth

DIE SCHLACHT VON MURSA UND IHRE ALTCHRISTLICHEN BEZIEHUNGEN

Im Szeptember des j.351 kam es zur Schlacht bei Mursa zwischen der Heeren von Constantinus des Zweiten, und von dem Gegenkaiser Magnentius. Der Kaiser hat mit 80000 Man, aber sien Gegener hat über nur mit 36000 kämpfer. Den Ausgang der Schlacht entschied die schlaue Taktik von Constantinus, er hat nämlich mit seinem Reitheer die feindliche Infanterie umgekreist.

Der Kaiser hat in der Gefecht nicht Teil genommen, sondern er bleib in einer altchristlichen Kapelle, und betete. Die Nachricht von dem Sieg hat ihm der Bischof Valens von Mursa zugebracht. Dieses Moment findet man in einziger Quelle, nämlich in der Chronik von Sulpicius Severus. Nach den schriftlichen Zeugnissen des Christentums von Pannonia halt die Forschung Mursa als ein Bistum. Bischer ist nur ein einziger archeologischen Fund christlicher Prägung, ein Grabinschrift wurde gefunden. Die archeologischen und topografischen Nachforschungen werden dadurch, das über die altertümliche Siedlung die heutige Stadt Osijek gebaut wurde, noch erschvert. Die von Sulpicius Severus erwähnte christliche Kapelle südlich von der Stadt zu suchen ist, aber nur in dem Falle, wenn gegen die Mitteilung keine Zweifel gestellt werden kann. Gegen die Mitteilung des Sulpicius von der Forschung keine Zweifel gestellt wurde, und seine Mitteilungen enthalten für uns wichtige Hinwiese.

LEVEDI ÉS ÁRPÁD SZEMÉLYISÉGE

Levedi és Árpád személyiségét VII. Konsztantinosz De Administrando Imperio címen ismert munkája alapján elemezhetjük.¹ A 38. fejezetben tükröződő magyar hagyományt közvetíthette a konstantinápolyi udvarban 948 táján megforduló Árpád dédunoka, Termacsu és Bulcsú, illetve más lehetőségek is felmerülhetnek.² Jelen írásom azt vizsgálja, hogy Levedi és Árpád tisztsége és konsztantinoszi jellemzésük között kimutatható-e összefüggés.

Egyes feltevések szerint Levedi a VII. században³ vagy a VIII. század második felében⁴ volt vezetője a magyar törzseknek. Más nézet szerint 800 körül születhetett, s 830–850 között irányította a törzsszövetséget.⁵ Hasonló felfogás értelmében a 810–815 között született Levedi a IX. század második harmadában állt a hierarchia élén.⁶ Elterjedt álláspont a IX. század utolsó harmadában számol Levedi tevékenységével, aki a 880-as években,⁷ illetőleg 870–893 között töltött be vezetői funkciót.⁸ Az „első vajdának” (πρωτος βοεβοδος) és „vezérnek” (αρχηγος) nevezett Levedit első törzsfőnek,⁹ esetenként gyulának is tekintették,¹⁰ általában azonban a 870–880-ra tett Dzsaháni-hagyományban első helyen szereplő kündüvel azonosították.¹¹ A kagán

¹ Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK GYULA. Bp. 1950. 170–173.; MORAVCSIK Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. 42–45.

² A lehetséges forrásokra összefoglalóan I. Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. vol. II. Commentary. Ed. by R. J. H. JENKINS. University of London, 1962. 146.; HARMATTA JÁNOS: Lebédia és Atelkuzu. Magyar Nyelv 80 (1984) (továbbiakban: HARMATTA 1984) 425.

³ DÜMMERTH DEZSŐ: Álmos fejedelem mítosza és valósága. Filológiai Közöny 1971. 411.

⁴ DEÉR JÓZSEF: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok 79–80 (1945–1946) (továbbiakban: DEÉR 1945) 9.

⁵ KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. (továbbiakban: KRISTÓ 1980) 39–41, 118, 128.

⁶ BENKŐ LORÁND: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Lëved és Etëlköz kapcsán. Magyar Nyelv 80 (1984) (továbbiakban: BENKŐ 1984) 394–396.

⁷ Vö. PAULER GYULA: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. (továbbiakban: PAULER 1900) 21.; CZEGLÉDY KÁROLY: Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához). In: Uő.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1985. (továbbiakban: CZEGLÉDY 1985) 120.

⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs XXI. évf. 1977/1. sz. (továbbiakban: GYÖRFFY 1977) 104, 108.

⁹ UHRMAN IVÁN: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. Történelmi Szemle 30 (1987–1988) (továbbiakban: UHRMAN 1988) 210–212.

¹⁰ G. FEHÉR: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten. Bp. 1921. klny. Keleti Szemle XIX, 2. Pécs, 1921. 120.

¹¹ Levedi kündü voltára I. GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959. (továbbiakban: GYÖRFFY 1959) 81, 159.; FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján. Bp. 1975. 191–192.; KRISTÓ 1980. 81–86.

által felkínált fejedelmi tisztségről való lemondását egyes kutatók megkérdőjelezték,¹² illetve felvetették szakrális feláldozásának lehetőségét.¹³

Árpád születését jobbra 840–855 között feltételezte a történeti kutatás.¹⁴ Árpádot fejedelmi (ἄρχων) vagy „nagy fejedelmi” (μεγας ἀρχων)¹⁵ címe alapján általában fejedelemnek vagy nagyfejedelemnek,¹⁶ illetve kündünek¹⁷ tartották. Egy feltevés szerint ezt megelőzően a gyula tisztséget is viselte volna.¹⁸ Fejedelemségét számították 860-tól,¹⁹ 870-től,²⁰ 889–890-től,²¹ 895-től,²² illetőleg 904-től egészen haláláig,²³ amelynek időpontját Anonymus alapján többnyire 907-re,²⁴ feltételelesen 900 körülre²⁵ tették.

Vitatott Levedi és Árpád vezetői tevékenységének időtartama és konsztantinoszi címeik jelentése. A bizánci uralkodó Levediről megemlékezik a magyarok Kazáriához közeli letelepedése, a kazárokkal való együtttharcolás, az Etelközbe költözés, s végül a fejedelemválasztás kapcsán. Árpád csak az utóbbi esemény során bukkan fel a 38. fejezetben, s még az Etelközből való kiűzetéssel kapcsolatban szerepel. Egészében véve Levediről plasztikusabb kép rajzolódik meg, mint Árpádról, mégis mitikusabb alakja a magyar történetnek, hiszen családi viszonyait illetően csak kazár feleségéről értesülünk, míg Árpád apját és leszármazóit is ismerjük. Az Álmossal egy generációba tartozónak tűnő Levedi két–három évtizedig is állhatott a magyar törzsszövetség hierarchiájának élén, időben is legelső vezetőként.²⁶ Véleményem szerint időbeli elsőségére is utaló „első vajdai” minősítése ellenére korántsem azonosítható a muszlim forrásokban első helyen szereplő kündüvel. Konsztantinosz egyértelmű különbséget tesz az „első vajda” és a „fejedelem” tisztségek között a 38. fejezetben.²⁷ A szövegből kitűnik, hogy a kagán által felajánlott, s kazár szertartással (pajzsra emeléssel) létesített fejedelmi rang magasabb tisztség volt, mint amelyet Levedi viselt. Így **Levedit a hierarchiában**

¹² GYÖRFFY 1959. 158–159.; RÓNA-TAS ANDRÁS: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1995. 270, 322–326.

¹³ GYÖRFFY 1977. 108.; l. még MAKK FERENC: A turulmadártól a kettős keresztig (A korai magyar–bizánci kapcsolatok). In: Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére 896–1996. Szerk. NÉMETH PÉTER. Nyíregyháza–Szabolcs, 1996. 153.

¹⁴ 840-re l. C. A. MACARTNEY: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. 109.; a 840-es évek közepére l. KRISTÓ 1980. 39.; 850–855-re l. GYÖRFFY 1977. 105.

¹⁵ Régebbi, első fejedelemként való értelmezésére l. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Árpád megasz arkhón címéhez. Magyar Nyelv 86 (1990) 230.

¹⁶ Vö. PAULER 1900. 31, 145. o. 54. jegyzet; HÓMAN BÁLINT–SZEKFÜ GYULA: Magyar történet I. Bp. 1928. (továbbiakban HÓMAN 1928) 66, 70–71.; CZEGLÉDY 1985. 128.; HARMATTA 1984. 430.

¹⁷ L. erre összefoglalóan TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Az első fejedelem: Árpád vagy Álmos? Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica CIII (1996) 38–41.

¹⁸ Árpád gyula tisztségére 893–904 között l. GYÖRFFY 1977. 104, 110–111.

¹⁹ ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyar történelem. Művelődés- és államtörténet I–II. Bp. é. n. (1933) I. 24, 35.

²⁰ TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ (szerk.): Honfoglaló őseink. Bp. 1996. 173–174.

²¹ Vö. 16. jegyzet

²² KRISTÓ 1980. 194.

²³ GYÖRFFY 1977. 108, 110–112.

²⁴ Árpád halálának 907-es dátumára l. Anonymus, E. SZENTPÉTERY (ed.): Scriptorum rerum Hungaricarum I–II. Bp. 1937–1938. (továbbiakban: SRH) I. 106.; vö. még KRISTÓ GYULA (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995. (továbbiakban: HKÍF) 339.; vö. GYÖRFFY 1977. 112.

²⁵ Vö. KRISTÓ 1980. 354–355, 445.

²⁶ Erre l. KRISTÓ 1980. 34–39.

²⁷ L. KRISTÓ GYULA: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. (továbbiakban: KRISTÓ 1995) 123–124.

élen álló törzsfőnek, Árpádot pedig kazár címet viselő fejedelemnek, kündünek tekinthetjük.

A történeti kutatás Levedi és Árpád konsztantinoszi jellemzését is helyenként érvként használta tisztségüket illetően. Levedi kazár házassága kapcsán olvashatunk arról, hogy „vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt” (38¹⁷⁻¹⁸) kapta előkelő kazár nejét. A fejedelmi cím felajánlásakor a kagán Levedit e jelzőkkel illetve; „nemes származású, vitéz és értelmes” (38¹⁷). Árpád személyiségének bemutatására megválasztása leírásánál kerít sort a bizánci császár. Eszerint a magyarok azért döntöttek mellette apjával, Álmossal szemben, „mivel tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre” (38⁵⁰⁻⁵¹). Levedit illetően a nemes származás (εὐγενής), mindkettőjükre vonatkozóan a vitézség (ἀνδρεία) és a bölcsesség (φρονήσις) attribútumai szerepelnek. Két kérdést fogalmazhatunk meg e jellemrajzokkal kapcsolatban. Az egyik, hogy e jellemzések személyes tulajdonságokra utalnak-e, vagy pedig egy általános uralkodói modellt (erénykatalógus) tükröznek. A másik, hogy vajon e tulajdonságok alapján következtethetünk-e a betöltött tisztségre.

Levedi és Árpád konsztantinoszi történetben szereplő jellemzését többen is személyes tulajdonságokra vezették vissza. A korábbi történeti kutatás inkább Árpád kiválóságát emelte ki.²⁸ Újabban e vonatkozásban is előtérbe került Levedi alakja. Györffy György arra mutatott rá, hogy első helyen közölt származása mellett „tényleges uralkodásra való alkalmasságát is hangsúlyozták az értelmes és vitéz jelzőkkel.”²⁹ Zimonyi István mind Levedi, mind Árpád esetében személyes erényekként említette bölcsességüket és vitézségüket.³⁰ Más nézet szerint inkább közhelyszerűnek tekinthetjük a konsztantinoszi jellemzést. Deér József szerint a Konsztantinosznál Levedire és Árpádra, Anonymusnál és a Váradi-Zágrábi krónikában Álmosra vonatkozó nemes és vitéz jelzők a vérségi–dinasztikus szempontot hangsúlyozó nomád uralomfelfogást tükrözik.³¹ Czegléd Károly utalt arra, hogy e toposzban az a szemlélet fejeződött ki, hogy „a nemes ember egyben vitéz is”.³² Györffy György kizárólag Árpád esetében szólt közhelyszerű és a „jó tulajdonságokat sematikus felsoroló” jellemzésről.³³

A konsztantinoszi „portrékat” összekapcsolták a betöltött tisztséggel is. Györffy György szerint a bizánci uralkodó csak Levedi kapcsán hangsúlyozta nemességét, Álmossal és a megválasztott Árpáddal kapcsolatban „ezek nemzetsége fényéről nem tett említést”.³⁴ Györffy értelmezésében a „nemes származás...a kündü epithetonja”, s ennek megfelelően arra következtetett, hogy Levedi lehetett a szakrális kündü, míg Álmos, illetve Árpád a gyula.³⁵

²⁸ BIBÓ ISTVÁN: Nomád népek lángelméi. Árpád. Szeged, 1932. 9, 15–18.; HÓMAN BALINT: Szent István. Bp. 1938. 54–56.; DEÉR JÓZSEF: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1938. 49.; BARTHA ANTAL: Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. szerk. BARTHA ANTAL–CZEGLÉDY KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS. Bp. 1977. 43–44.

²⁹ GYÖRFFY 1977. 111.; vö. még UHRMAN 1988. 212.

³⁰ I. ZIMONYI: The Concept of Nomadic Polity in the Hungarian Chapter of Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. In: Historical and Linguistic Interaction between Inner Asia and Europe. Ed Á. BERTA. Studia Uralo–Altaica 39. Szeged, 1997. (továbbiakban: ZIMONYI 1997) 467.

³¹ DEÉR 1945. 15–16.

³² CZEGLÉDY KÁROLY: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. In: CZEGLÉDY 1985. 273.

³³ GYÖRFFY 1977. 103–104.

³⁴ GYÖRFFY 1959. 159.; vö. még BARTHA ANTAL: A magyar nép őstörténete. Bp. 1988. 347.; SZÜCS JENŐ: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged, 1992. Szerk. ZIMONYI ISTVÁN. (továbbiakban: Szűcs 1992) 188.

³⁵ GYÖRFFY 1977. 104.

Elmélete igazolására Györffy korábban türk, újabban türk és germán analógiákat hozott fel. Eszerint a türk szakrális uralkodónál, a kagánnál az éginek tekintett eredet a meghatározó, s ennek felel meg az előkelő származás hangsúlyozása Levedinél. A kagán tanácsadója, például Tonjukuk esetében nem a származás volt a döntő, hanem a bölcsesség, értelem. Györffy véleménye szerint Árpád jellemzése Tonjukukénak felel meg.³⁶ A nomád analógia mellett Tacitusra is hivatkozott, aki a Kr. u. I. századi germánok esetében azt írta, hogy „királyokat a nemes származás, vezéreket a vitézség alapján választanak.”³⁷ Ennek megfelelően Györffy újabban inkább a vitézség attributumát használta érvként Árpád gyula tisztsége mellett.³⁸ A „nemzetsége fénye” kifejezést korábban Kristó Gyula is Levedi kündü volta jeleként értelmezte,³⁹ újabban azonban csak első törzsfőnek tekintette.⁴⁰ Zimonyi István ugyan kiemelte Levedi nemes származását, de ebből rangjára vonatkozó következtetést nem vont le.⁴¹

Levedi és Árpád jellemzését illetően hangsúlyoznom kell, hogy ezek rendkívül hasonlatosak. Mindkét vezetővel kapcsolatban említi Konsztantinosz a vitézséget és a bölcsességet. Árpád esetében a bölcsesség és vitézség mellett a megfontoltság is szerepel, amely a bölcsességhez kapcsolható, ugyanakkor a Levedinél előforduló nemesség hiányzik. Véleményem szerint ebből nem lehet olyan messzemenő következtetést levonni, ahogy azt Györffy György tette. A nemesség és vitézség fogalmai szervesen összetartozó vezetői attributumoknak számíthattak. Szűcs Jenő okkal hangoztatta, hogy a nomád idoneitas-szemlélet szerint a főfejedelem alkalmasságát „az égi kiválasztottság, a származás mítosza és a kagán egyéni rátermettsége (bölcsesség, hősiesség) együttesen indokolja.”⁴² Zimonyi István utalt arra, hogy a türk kagánok jellemzésének is része volt bölcsességük (bilgä), vitézségük (alp, ärdäm) hangoztatása.⁴³ E szempontot figyelembe véve Levedi és Árpád jellemzése valóban megfelel a nomád, közelebből a türk szokásoknak.⁴⁴ Tacitus germánokra vonatkozó tudósítása azért nem alkalmazható, mert a római történetírónál elválik a hadvezérre jellemző vitézség, s a királyra vonatkozó nemesség. Levedinél pedig éppen egyesül e két tulajdonság. Konsztantinosz vélhetően azért nem emlékezett meg Árpád nemességéről, mert előzőleg már említette, hogy Álmos fia, ráadásul Árpád e kiváló tulajdonságai Álmossal szembeni megválasztása indokálul szolgálnak, ahol a nemes származás emlegetése értelmetlen lenne. Más forrásaink utalnak az uralkodó nemzetségi előkelőségére. Anonymus szerint Álmos és a tőle leszármazók „előkelőbb születésűeknek és harcra termettebbeknek” bizonyultak.⁴⁵ A Váradi–Zágrábi krónika szerint Álmost éppen nemessége és erénye miatt választották meg.⁴⁶ Álmos és Árpád nemzetségének előkelő származását a korábbi kutatás nem kérdőjelezte meg, hanem a Turul-monda kapcsán kifejezetten hangoztatta is.⁴⁷ Levedi és Árpád rendkívül hasonló konsztantinoszi jellemzésének

³⁶ GYÖRFFY 1959. 80–83.

³⁷ GYÖRFFY 1977. 111.; a Tacitus-idézet (Germania 7.) magyar fordítására l. Tacitus összes művei I–II. Bp. 1980. (Ford. BORZSÁK ISTVÁN) I. 49.

³⁸ Vö. GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések–új válaszok. Bp. 1993. 221.

³⁹ KRISTÓ 1980. 82, 85.

⁴⁰ KRISTÓ 1995. 123.

⁴¹ ZIMONYI 1997. 467.

⁴² SZÜCS 1992. 188.

⁴³ ZIMONYI 1997. 464–465.

⁴⁴ Az orchoni feliratok és a DAI összevetésére l. KRISTÓ 1995. 115–123.; legújabban l. ZIMONYI 1997. 459–471.

⁴⁵ SRH I. 40.; HKÍF 286.

⁴⁶ SRH I. 206.; HKÍF 366–367.

⁴⁷ Vö. 28. jegyzet; l. még DEÉR 1945. 14, 15–16.

eltérései indokolhatóak, s egyáltalán nem utalnak eltérő tisztségre. E személyiségrajzok a nomád uralomfelfogás jegyében születhettek. A „nemes, vitéz és hőles” jelzők a nomád vezetői személyiség toposzjellegű attribútumai, mégha Levedi és Árpád esetében ezek lehettek egyéni tulajdonságok is.

Fontos kérdés, hogy ha Levedi és Árpád konsztantinoszi jellemzésében nincsenek lényeges különbségek, miért vallhatta magát a kiváló erényekkel rendelkező Levedi alkalmatlannak (ἄδυνάτος), s miért tartották a magyarok a hasonló tulajdonságokkal bíró Árpádot alkalmasnak (ικανὸν) a kazár kagán által felajánlott fejedelmi tisztségre. Kevéssé valószínű, hogy Levedi a besenyő vereség miatt és a feláldoztatástól való félelmében mondott volna le,⁴⁸ vagy a bolgároktól elszenvedett csatavesztés következtében váltották volna le.⁴⁹ Vitatható az a magyarázat, hogy a „kazárbarát” Levedi befolyása a kazároktól való távolodás miatt gyengült volna, s ezért állt volna félre.⁵⁰ A gyermektelen Levedi lemondása kapcsán a szakrális királytól elvárható nemzőképesség hiányával való indoklás is erőltetettnek tűnik.⁵¹ Az a feltevés sem igazolható, hogy Levedi a kazár bábfejedelemséget utasította volna el, míg Álmos vállalta volna ezt.⁵² Úgy vélem, hogy a magyarázat Levedi életpályájában rejlik. Konsztantinosz szerint Levedinek nem született gyermeke a kazár feleségtől, míg az általa ajánlott Álmosnak volt fia Árpád személyében, s maga Árpád pedig legalább négy fiúval rendelkezett. Így Levedi nem válhatott olyan uralkodói dinasztia megalapítójává, mint amilyenné a magyarok által választott Árpád lett. Levedi lemondásában, s Árpád Álmos ellenében történt megválasztásában esetleg az életkoroknak is része lehetett.⁵³ Levedi félreállása következtében a hozzá hasonló vezetői erényekkel bíró, de **dinasztia alapítására is alkalmas Árpád lett a magyar törzsszövetség első fejedelme, kündüje.**

⁴⁸ CZEGLÉDY 1985. 121.

⁴⁹ H. GRÉGOIRE: Le nom et l'origine des Hongrois. Zeitschrift des Morgenländischen Gesellschaft. 1937. 636.

⁵⁰ HÖMAN 1928. 70–71.

⁵¹ UHRMAN 1988. 211–212.

⁵² KRISTÓ 1980. 131–132.; UÖ.: Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Bp. 1996. 63–64.

⁵³ ERRE I. BENKŐ 1984. 395.; NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1991.¹ (közvetteszi BERTA ÁRPÁD) 227–228.

THE PERSONALITY OF LEVEDI AND ÁRPÁD

The study deals with the problem of the connection between the characters of Levedi and Árpád and their ranks in the Hungarian tribal federation. In the 38th chapter of DAI Constantine VII. characterizes both Hungarian leaders of the ninth century. Their qualities (noble, brave, wise) have been regarded by scholars as abstract attributes of nomadic rulers and personal characteristic features as well. According to a theory Levedi's noble origin can be a proof for his sacral rank (küüdü), while the attributes of wisdom and bravery of Árpád can be connected with his military rank (gyula). The author of this article maintains, that there is no real difference between the characterization of Levedi and Árpád; both of them were noble (the nobility of Árpád's father, Álmos is testified by Hungarian chronicles and Anonymus), brave and wise. In spite of his outstanding virtues Levedi did not become a prince, possibly because he failed to found a dynasty. Besides his similarly excellent virtues Árpád had heirs, so he was found suitable for the rank of prince (küüdü) and was elected by the Hungarians.

MEGAS ARKHON

Honfoglaló Árpád fejedelem személyével, életével, viselt méltóságaival, történelmi szerepével stb. kapcsolatban számos eltérő vélemény fogalmazódott meg már korábban is a szakemberek részéről. Az utóbbi időben ezekről a kérdésekről ugyan a viták felerősödtek annak következtében, hogy az őstörténettel, így a honfoglalással összefüggő kutatások elmélyültek, gazdagodtak és intenzívekké váltak, a különböző nézetek mégsem közeledtek egymáshoz.¹

Az egyik legvitatottabb kérdés az, hogy a három, név szerint ismert vezér: Levedi, Álmos és Árpád közül ki volt a magyarok *időben* első fejedelme. A kutatók egy része Levedit, más része Álmost, többen pedig Árpádot tekintik a magyar törzsszövetség *első* igazi fejedelmének, *első* tényleges uralkodójának.²

Írásunkban e fontos problémának csupán egy részletét kívánjuk megvizsgálni. Így nem ígérhetjük azt, hogy a fő kérdést (ti. ki volt az *első* fejedelem?) meg tudjuk válaszolni, de reméljük, hogy ezzel kapcsolatban egy újabban támadt félreértést sikerül tisztáznunk.

VII. (Bíborbanszületett) Konstantinos bizánci császár a X. század közepén a De administrando imperio (A birodalom kormányzásáról) c. munkájának 40. fejezetében egyebek mellett a következőt írta Árpádról.

„Ιστέον, ὅτι ὁ Ἀρπαδῆς, ὁ μέγας Τουρκίας ἀρχων, ἐποίησεν τέσσαρας υἱούς.”³

¹ A vonatkozó újabb irodalomból ld. pl. CZEGLÉDY K.: Árpád és Kurszán. (Az Árpád-ház megalapításához). Zalai Tükör 1975/2. szám. Zalaegerszeg 1975. (továbbiakban: Czeglédy 1975.) 43–58.; GYÖRFFY GY.: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 1977/1. sz. 103–113.; DÜMMERTH D.: Az Árpádok nyomában. Bp. 1980.² (továbbiakban: DÜMMERTH 1980.) 82–126.; KRISTÓ GY.: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged 1993.; UHRMAN I.: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. Történelmi Szemle 1987–1988. (továbbiakban: UHRMAN 1987–1988.) 206–226.

² Levedit tekinti első fejedelemnek pl. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959. 108–109.; KRISTÓ GY.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. (továbbiakban: KRISTÓ 1980.) 83. Az Árpád-ház előtt uralkodó fejedelemnek mondja Levedit pl. RÓNA-TAS A.: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp. 1996. 259., 301. Álmosban látja az első fejedelmet pl. DEÉR J.: A IX. századi magyar történelem időrendjéhez. Századok (79–80) 1945–1946. 13–16.; DÜMMERTH D.: Álmos, az áldozat. Bp. 1986. 106–136.; UHRMAN 1987–1988. 211–214.; KRISTÓ GY.: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995. 123–125. A magyarok első fejedelmeként Árpáddal számol pl. PAULER GY.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 31.; NÉMETH GY.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített kiadás. Bp. 1991. 232–233. TÓTH S. L.: Az első fejedelem: Árpád vagy Álmos? Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (103) 1996. (továbbiakban: TÓTH 1996.) 31–42.

³ MORAVCSIK GY.: Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása. Bp. 1950. (továbbiakban: DAI) 40/53–54. (Megjegyezzük, hogy a DAI görög szövegének idézőkor először a fejezetre, majd a fejezet sorszáma, ill. sorszámaira utalunk.)

Magyarra ezt Moravcsik Gyula így fordította:

„Tudnivaló, hogy Árpád, Turkia nagy fejedelme négy fiat nemzett.”⁴

Néhány évvel ezelőtt Tóth Sándor László vizsgálat tárgyává tette a görög mondatban szereplő μέγας ἄρχων (latin átírásban: *megas arkhon*) kifejezést, s arra a kérdésre keresett választ, hogy mi ennek a szókapcsolatnak az igazi értelme.⁵

Az *arkhon* szóval összefüggésben nem merülhet fel érdemi probléma, hiszen ez a szó – noha a DAI nyelvhasználatában több jelentéssel is bír – ezen a helyen minden kétséget kizáróan '*fejedelem*' értelmű. Ezen a ponton tehát Tóth véleménye megegyezik más kutatók addigi nézetével.⁶

Eltérő azonban Tóth felfogása a *megas* jelző jelentéséről az eddigiekhez képest. A szakemberek ugyanis a *megas* szónak '*nagy*' értelmet tulajdonítottak, s ennek megfelelően a *megas arkhon* szókapcsolatot – mint méltóságjelölőt – a '*nagy fejedelem*', ill. a '*nagyfejedelem*' kifejezéssel adták vissza a magyarban.⁷

Tóth azonban úgy látja: ez a fordítás, értelmezés téves, mivel e kifejezésben a *megas* szónak nem '*nagy*' a jelentése, és ennél fogva a *megas* jelzőnek nincs a fejedelem (arkhon) *kiválóságára* utaló minősítő tartalma (hogy ti. a fejedelem *nagy* = kiváló, jeles, jelentős, kiemelkedő személyiség lenne), de ugyanakkor – ami még fontosabb – a fejedelem hatalmának, méltóságának mások hatalmát, méltóságát felülmúló *nagyságára* való utalása, tartalma sincs. Okfejtése a következő.

1/ Ha a *megas arkhon*nak *nagyfejedelem* (ill. *nagy fejedelem*) lenne az értelme, akkor ennek szerepelnie kellene a 40. fejezet végén az ún. törzsfői hierarchia ismertetésekor, márpedig ott csak az *arkhon* méltóság található.

2/ A DAI 38. caputjában a magyarok Árpádot csak Turkia *arkhon*jává választották meg, s nem *nagy arkhon*jává (= *nagyfejedelemmé*) tették meg.

3/ Emiatt Árpád összes utódai – így a DAI-ban szereplő Falicsi, valamint Géza – is az *arkhon* = *fejedelem* s nem a *nagyfejedelem* méltóságot viselték csupán.

Ezek után Tóth arra a következtetésre jut, hogy a *megas* szónak az Árpád neve mellett szereplő *megas arkhon* kifejezésben a jelentése: '*régi*', '*egykori*', '*korábbi*', '*első*' (ti. *időben első*, azaz '*legelső*').⁸

Az tény – miként erre Tóth maga is hivatkozik megfelelő szótári utalás nélkül –, hogy a görögben (s így a bizánci nyelvben szintén) a '*nagy*' értelem mellett a *megas* szónak valóban

⁴ DAI 179. (A görög szöveg magyar változatát MORAVCSIK GY. 1950-es fordítása alapján adjuk a DAI megfelelő oldalszámára hivatkozva.)

⁵ TÓTH S. L.: Árpád megasz arkhón címéhez. Magyar Nyelv (86) 1990. (továbbiakban: TÓTH 1990.) 228–230.

⁶ TÓTH 1990. 228–229.

⁷ Így pl. MARCZALI H.: A vezérek kora és a királyság megalapítása. A magyar nemzet története I. Szerk.: SZILÁGYI S. Bp. 1895. 47.; VAJAY SZ.: Géza nagyfejedeleme és családja. Székesfehérvár évszázadai I. Szerk.: KRÁLOVÁNSZKY A. Székesfehérvár 1967. (továbbiakban: VAJAY 1967.) 63–64.; CZEGLÉDY 1975. 58.; KRISTÓ 1980. 228.; DÜMMERTH 1980. 114.; GYÖRFFY: A magyar állam félnomád előzményei. Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk.: TÖKEI F. Bp. 1983. 375.; MAKK F.: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged 1996.² 11.

⁸ TÓTH 1990. 230.

van 'első', 'régi', 'egykorí', 'korábbi' jelentése is.⁹ Ezt több példával a DAI nyelvhasználata meggyőzően bizonyítja (ld. *μεγάλη Βέρταν*: nagy = idősebb, első Bertát; ti. egy fiatalabb, mostani Bertához (az előző unokájához) képest; *μεγάλη Χρῳβατία*: nagy = *régi, első, korábbi Horvátország*, ti. az északon élő fehér horvátok régi országa a balkáni horvátok hazájához képest).¹⁰

Ezek alapján Tóth azt mondja, hogy Árpád – a DAI felfogása szerint – Falicsihoz, a mostani (X. század közepi) fejedelemhez viszonyítva az *ős* volt, s ily módon Árpád *megas arkhon* címe azt jelenti, hogy Árpád volt Turkia (= Magyarország) régi, egykori, időben *legelső fejedelme*, azaz a magyarok legelső fejedelme.¹¹ Ezáltal mind Levedi, mind Álmos feltételezhető elsőbbségét is a fejedelemséget illetően elvitatja, tagadja.

Végül azt is megállapítja Tóth, hogy a *megas arkhon* ilyen értelme (ti. *első fejedelem*) összhangban van a bizánci császár azon kijelentésével, miszerint: „Ez előtt az Árpád előtt a türköknek [= magyaroknak] más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme”.¹² A *megas* jelző 'régi', 'első' jelentésére vonatkozó elképzelését, feltevését azóta Tóth több írásában is bizonyított tényként kezelte.¹³

A mi felfogásunk azonban teljes mértékben eltér a *megas* szó értelmét illetően Tóth nézetétől.

A DAI nyelvhasználatának filológiai vizsgálata ugyanis egyértelműen azt tanúsítja, hogy Tóth tévedett, s a *megas* szónak az Árpáddal kapcsolatos *megas arkhon* kifejezésben nem 'első', 'régi', hanem 'nagy' (ti. 'hatalmas', 'nagy hatalmú') a jelentése, s éppen ezért a *megas arkhon* címet továbbra is a 'nagyfejedelem' méltóságjelölővel kell visszaadni, fordítani. Ezen véleményünket a következőképpen tudjuk bizonyítani.

Amint már láttuk, az *arkhon* szónak a DAI-ban több értelme van (ti. fejedelem, elöljáró, vezető, vezér, főember, fej, főnök), de mindegyik jelentése valamilyen *címet, rangot, méltóságot* fejez ki.

Éppen ebből az alapjelentésből kiindulva, mi azt vizsgáltuk meg, hogy a DAI-ban milyen *cím, rang, méltóság, tisztség* értelmű szavak mellett szerepel a *megas* szó, s ilyen esetekben mi lehet a jelentése (ti. *nagy* vagy *első*). Vizsgálódásunk eredménye a következő. A DAI teljes szövegét átnézve azt tapasztaltuk, hogy a *megas* jelző tizenkét alkalommal összesen öt *rang-, cím-, ill. méltóságjelölő* szó mellett fordul elő. Ezek:

- 1/ βασιλεύς (= basileus, ti. csak a bizánci császár),
- 2/ ῥήξ (= rex, azaz király),
- 3/ βοῖλας (= boilas, azaz bojár),
- 4/ ἑταιρειάρχης (= hetaireiarkhés, azaz testőrparancsnok),
- 5/ ἄρχων (= arkhon, azaz fejedelem, stb.; ld. előbb).

⁹ G. W. H. LAMPE: A Patristic Greek Lexicon. Oxford 1961. 836.; A Greek–English Lexicon compiled by H. G. LIDDEL and R. SCOTT. A New Edition by H. S. JONES and R. MCKENZIE. Oxford 1940. 1088.; Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis auctore Carolo du Fresne, domino du Cange. Tomus primus: Parisiis et Lipsiae 1905.² 895. – TÓTH 1990. 229.

¹⁰ DAI 26/15–16., 31/83.

¹¹ TÓTH 1990. 230.

¹² TÓTH 1990. 230.; DAI 173.

¹³ Így pl. TÓTH S. L.: Megjegyzések a konstantinosi Tas személynévhez. Magyar Nyelv (88) 1992/4. sz. 469.; uő.: A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői. Honfoglaló őseink. Szerk.: VESZPRÉMY L. Bp. 1996. 167.; TÓTH 1996. 38., 41.

Nézzük meg az egyes tisztségekre vonatkozó példákat, amelyek világosan mutatják a *megas* jelentését e kapcsolatokban.

1/ βασιλεύς~basileus

A *basileus* szó nagyon gyakran olvasható a DAI szövegében, de a *megas basileus* kifejezés mindössze hat ízben szerepel. Közülük az első példa Nagy Konstantinos (306–337) római (=bizánci) császárra vonatkozik.

Görögül:

„κατὰ τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου βασιλέως Κωνσταντίνου”.¹⁴

Magyarul:

„a szent és nagy császárnak, Konstantinosnak [sing. Genitivus] az átka”.¹⁵

Egészen nyilvánvaló, hogy itt Konstantinos nem az *első* (ti. időben *első*) császárként szerepel, hiszen a római császárok sora a bizánciak felfogása szerint sem Nagy Konstantinosszal, hanem Caesarral, ill. Augustusszal kezdődött. De felvethető a kérdés: nem arról van-e szó, hogy – a DAI Konstantinost tekintvén az első *keresztény* római (bizánci) császárnak – itt a *megas* szónak mégiscsak időben *első* jelentése van!?

Nem lehet erről szó, mivel azon a helyen, ahol Konstantinos 'az első és nagy keresztény császár' minősítéssel fordul elő, ott található a *protos* 'időben első' értelmű szó is, és ezért természetesen a szintén ott szereplő *megas* jelző a 'nagy' jelentéssel bír mellette.

Görögül:

„τῷ μεγάλῳ καὶ πρώτῳ βασιλεὶ Χριστιανῷ, ἁγίῳ Κωνσταντίνῳ.”¹⁶

Magyarul:

„a [nagy és] első keresztény császárnak, a szent Konstantinnak” [sing. Dativus].¹⁷

A *megas* szó feltételezhető '*első*', '*ősi*', '*rég*', '*egykor*' jelentését e vonatkozásban az is cáfolja, hogy VII. (Bíborbanszületett) Konstantinos (913–959) császári rangja mellett is ott található.

¹⁴ DAI 13/48–49

¹⁵ DAI 69.

¹⁶ DAI 13/77–78

¹⁷ DAI 69. – Sajnos – nyilván sajtóhiba miatt – Moravcsik fordításából kimaradt két szó: „nagy és”. Megtalálható viszont ez a görög szöveg angol és orosz nyelvű fordításában. Erre ld. Constantine Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. Greek text ed. by GY. MORAVCSIK. English translation by R. J. H. JENKINS. Dumbarton Oaks 1967. 69.; Г. Г. ЛИТАВРИН–А. П. НОВОСЕЛЫЦЕВ: *Константин Багрянородный, Об управлении империей*. Москва 1991. 63. Ld. még *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos*. Byzantinische Geschichtsschreiber IX. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von K. BELKE und P. SOUSTAL. Wien 1995. 93.

Görögül:

„τοῦ μεγάλου καὶ εὐσεβοῦς καὶ Χριστιανικωτάτου βασιλέως
Κωνσταντίνου”.¹⁸

Magyarul:

„Konstantinnak, a nagy, kegyes és legkeresztényibb császárnak” [sing. Genitivus].¹⁹

Itt egészen magától értetődő, hogy VII. Konstantinos nem volt a rómaiak (= bizánciak) első keresztény császára. A fentiek alapján bizonyos, hogy a további három esetben az I. Konstantinos uralkodói címeként alkalmazott *megas basileus* kifejezésben szereplő *megas* jelzőnek ugyancsak 'nagy' jelentése van.²⁰

Konkrét elemzésünk eredményét a szakirodalom is alátámasztja. Eszerint a *megas basileus* kifejezés első előfordulásától (az V. századtól) kezdve hosszú évszázadokon át – beleértve a DAI keletkezésének időszakát is – a *nagy császár* jelentéssel bírt. Relatív értelemben a főcsászár hatalmát emelte ki a társcsászárokhoz viszonyítva, abszolút értelemben pedig a bizánci császárt, mint autokratort, azaz korlátlan hatalmú egyeduralkodót jelentette. Tehát a *megas basileus* a bizánci császár hatalmának, *nagy* voltára, *nagyságára* utalt. Időbeli (azaz 'első', 'korábbi' stb.) értelmet e kifejezés csak a XIII. századtól vett fel, amivel is az élő uralkodóval szemben a régi, egykori (már halott) császárra célzott e szókapcsolat.²¹

2/ ῥήξ-*rex*

A *rex* szó számos esetben használatos a DAI szövegében, de mellette csupán egyetlen alkalommal olvasható a *megas* jelző. Ekkor I. (Nagy) Ottó (936–973) német uralkodóról van szó, aki a DAI írásakor még valóban király (*rex*) volt, hiszen a császárrá koronázása 962-ben történt meg.

Görögül:

„Ὡτφ, τῷ μεγάλῳ ῥηγὶ Φραγγίας, τῆς καὶ Σαξίας”.²²

Magyarul:

„Ottónak, Frankország, azaz Szászország nagy királyának” [sing. Dativus].²³

Itt is a *megas* szó jelentése 'nagy'; azaz hatalmas (nagy hatalmú) királyról van szó, akinek hatalma, tekintélye felülmúlja más uralkodók, fejedelmek hatalmát, tekintélyét.

¹⁸ DAI 22/79–80.

¹⁹ DAI 99.

²⁰ További helyek: DAI 13/83., 13/141., 13/168.

²¹ P. SCHREINER: Zur Bezeichnung „Megas” und „Megas Basileus” in der byzantinischen Kaisertitulatur. Byzantina (3) 1971. 176–190.; G. RÖSCH: Onoma Basileias. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit. Byzantina Vindobonensia X. Wien 1978. 38., 47. A. KAZHDAN: Basileus. The Oxford Dictionary of Byzantium I–II. New York 1991. Editor in chief: A. P. KAZHDAN (továbbiakban: Dictionary of Byzantium) 264.

²² DAI 30/73–74.

²³ DAI 143.

Hatalmának, méltóságának nagyságára utal az is, hogy e hatalom és méltóság más fejedelmek fölé is kiterjed. Erre maga a DAI szövege hivatkozik is, amikor közli velünk, hogy a fehér horvátoknak van ugyan saját fejedelmük (*arkhon*), de ők ezzel együtt is Ottónak, a nagy királynak az alattvalói.²⁴

Ráadásul természetesen I. Ottó királyi méltósága mellett a *megas* azért sem lehet 'első' értelmű, mivel VII. Konstantinos kortársaként I. (Nagy) Ottó köztudottan nem *első* királya volt a Keleti Frank Birodalomnak, azaz Németországnak.

3/ βοῦλας~boilas (bojár)

Ez a szó mindössze egy alkalommal olvasható a DAI szövegében, s ekkor ott található mellette a *megas* jelző. A IX. század közepi (852–867 közti) bolgár–szerb harcok egyik eseményéről szól a történet, amelynek során Borisz-Mihály bolgár uralkodó (852–889) fiát, a későbbi fejedelmet, Vladimirt (889–893) a szerbek tizenkét főemberével együtt fogságba ejtették.

Görögül:

„οἱ Σέρβοι... Βλαδίμηρον ἐκράτησαν δέσμιον μετὰ καὶ βοῦλάδων δώδεκα μεγάλων.”²⁵

Magyarul:

„a szerbek... Vladimirt... foglyul ejtették tizenkét nagy bojárral együtt [plur. Genitivus].”²⁶

Kétségtelen, hogy '*nagy bojárok*' alatt a bolgár herceg kíséretének főembereit, a legmagasabb beosztású előkelőket és tiszteket kell érteni, akik mögött természetesen voltak kisebb méltóságok, alacsonyabb beosztású és szerényebb tekintélyű bojárok (*boilas*-ok) is. A IX–X. századi bolgár társadalomtörténet ezt bizonyítja. S az is tény, hogy a bojárok nem a IX. század közepén jelentek meg a bolgár történelemben (maga a szó türk eredetű, és szerepel az orhoni feliratokon is). A bolgár arisztokrácia csúcsát jelentő bojárok~*boilas*-ok előfordulnak már Krum (803–814) és Malamir (831–836) kánok alatti szövegekben. Ily módon tehát az idézetben olvasható kifejezésben sem jelentheti a *megas* jelző azt, hogy '*régi*', '*korábbi*', '*első*' (=időben *legelső*), minthogy a szó a bojárok előkelő, magas – alacsonyabb helyzetű bojárok felett levő – társadalmi állására utal.²⁷

4/ ἑταιρειάρχης~hetaireiarkhész

A DAI szövegében ez a szó kétszer fordul elő, s egy ízben mellette található a *megas* jelző.

²⁴ DAI 30/71–74.

²⁵ DAI 32/47–48.

²⁶ DAI 155.

²⁷ В. БЕШЕВЛИЕВ: *Първо-български надписи*. София 1979. 59–65.; Д. КОСЕВ: *История на България II*. София 1981. 175.; А. KAZHDAN: *Boilas*. *Dictionary of Byzantium* 302. (A bolgár irodalom adataiért H. Tóth Imre professzornak ezúton is köszönetet mondunk.)

Görögül:

„Κωνσταντῖνος,... ὁ οὖν ἀνθύπατος πατρικίος καὶ μέγας ἐταρειάρχης”.²⁸

Magyarul:

„Konstantinos,... aki most prokonzul, patricius és testőrparancsnok”.²⁹

A császári testőrség vezetőjének, főparancsnokának a jelölésére a IX. század vége óta volt használatos a hetaireiarkhés. A X. századtól a tisztség neve mellé olykor kitették a *megas* jelzőt, hogy ezáltal nyelvileg is világosan kifejezésre juttassák viselőjének magas katonai pozícióját, *nagy* s igen előkelő udvari méltóságát.³⁰ Ezáltal nyilvánvalóan e szókapcsolatban sem lehetett a X. század közepi személyre vonatkozóan '*első*' (= időben legelső) jelentése a *megas* jelzőnek.

5/ ἄρχων~arkhon

A DAI szövegében nagyon sokszor fordul elő az *arkhon* méltóságjelölő szó, de mellette mindössze háromszor szerepel a *megas* jelző. Ez a három eset (az eredeti sorrendtől eltérve) a következő.

a/ Az első előfordulás a besenyőkkel kapcsolatos.

Görögül:

„Ἰστέον, ὅτι πᾶσα ἡ Πατζινακία εἰς θέματα ὀκτῶ διαιρεῖται, ἔχουσα καὶ μεγάλους ἄρχοντας τοσούτους.”³¹

Magyarul:

„Tudnivaló, hogy egész Besenyőország nyolc tartományra oszlik, s ugyanannyi nagy fejedelme van.”³²

A szakirodalom egybehangzó megállapítása szerint ez a nyolc, ún. *nagy fejedelem* azonos a nyolc törzsfőnökkel, mivel a besenyőknek nyolc törzsük volt.³³ A *megas* jelző itt is '*nagy*' és nem '*első*' jelentésben szerepel. Ezt világosan bizonyítja a besenyő fejezetnek egy másik kitétele.

²⁸ DAI 43/43–45.

²⁹ DAI 191.

³⁰ R. GUILLAND: Recherches sur les institutions byzantines I–II. Berlin–Amsterdam 1967. I. 304., 345., II. 281., 283.; H-J. KÜHN: Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Wien 1991. 36.; A. KAZHDAN: Hetaireiarches. Dictionary of Byzantium 925–926.

³¹ DAI 37/15–16.

³² DAI 167.

³³ Erre ld. pl. GYÖRFFY GY.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. Történelmi Szemle (14) 1971. 285–286.; PÁLÓCZI HORVÁTH A.: Besenyők, úzok, kunok. Magyarra lett keleti népek. Szerk.: SZOMBATHY V. és LÁSZLÓ GY. Bp. 1988. 110

Görögül:

„Τὰ δε ὀκτὼ θέματα διαιροῦνται εἰς τεσσαράκοντα μέρη, καὶ ἔχουσι καὶ ἐλάττονας ἄρχοντας.”³⁴

Magyarul:

„A nyolc tartomány negyven részre oszlik, és vannak kisebb fejedelmeik is.”³⁵

Ez a negyven *kisebb fejedelem* a negyven nemzetségfővel azonos,³⁶ akiknél magától értetődően hatalmasabb, nagyobb főnökök a törzsek vezetői, azaz a nyolc *nagy fejedelem* alá negyven – rangban, méltóságban – *kisebb fejedelem*, vezető tartozik.

b/ A *megas arkhon* kifejezés előfordul a morva történetben is I. Szvatopluk fejedelem politikai végrendelkezésével kapcsolatban.

Görögül:

„Ἐσχεν δὲ ὁ αὐτὸς Σφενδοπλόκος τρεῖς υἱούς, καὶ τελευτῶν διεῖλεν εἰς τρία μέρη τὴν ἑαυτοῦ χώραν, καὶ τοῖς τρισὶν υἱοῖς αὐτοῦ ἀνὰ μιᾶς μερίδος κατέλιπεν, τὸν πρῶτον καταλείψας ἄρχοντα μέγαν, τοὺς δὲ ἑτέρους δύο τοῦ εἶναι ὑπὸ τὸν λόγον τοῦ πρώτου υἱοῦ.”³⁷

Magyarul:

„Ennek a Szvatopluknak három fia volt, és halála előtt országát három részre osztotta fel, és három fiára egy-egy részt hagyott, meghagyván, hogy az első nagy fejedelem legyen, a másik kettő pedig az első fiúnak legyen alárendelve.”³⁸

A DAI idézett szövegéből teljesen egyértelműen kitűnik, hogy az *arkhon* mellett álló *megas* jelző 'nagy' jelentésben szerepel. I. Szvatopluk morva uralkodó első – legidősebb – fia lett a nagyfejedelem, aki rangban, hatalomban, méltóságban megelőzte, felülmúlta két testvérét, akik részfejedelmek voltak hozzá képest. Tehát szó sem lehet arról, hogy itt a *megas* jelzőnek 'első' (azaz: időben *első*) értelme lenne.

c/ A harmadik eset éppen az Árpád neve mellett található kifejezés, ami vizsgálatunk igazi tárgya.

Görögül:

„Ἰστέον, ὅτι ὁ Ἀρπαδῆς, ὁ μέγας Τουρκίας ἄρχων, ἐποίησεν τέσσαρας υἱούς.”³⁹

³⁴ DAI 37/32–33.

³⁵ DAI 167.

³⁶ Ld. pl. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 7., 39.; PÁLÓCZI HORVÁTH A.: Besenyők, kunok, jászok. Bp. 1989. 13.

³⁷ DAI 41/3–7.

³⁸ DAI 181.

³⁹ DAI 40/53–54.

Magyarul:

„Tudnivaló, hogy Árpád, Turkia nagy fejedelme négy fiat nemzett.”⁴⁰

Itt tehát visszatértünk eredeti kérdésfelvetésünkhöz, hogy ti. mit jelent e mondatban az *arkhon* mellett a *megas* jelző.

Az eddigiekben láttuk, hogy a DAI-ban a *megas* melléknév méltóságjelölő szóval összefüggésben tizenkét alkalommal használatos. Ebből tizenegy esetben teljesen világosan kimutatható volt, hogy a *megas* jelzőnek 'nagy' jelentése van. Szerfelett valószínűtlen számunkra ezek után, hogy a tizenkettedik esetben e szónak 'régí', 'első' (ti. időben *első*) értelme lenne. Ez ellen vall az is, hogy – amint megállapítottuk – éppen az *arkhon* szó mellett két másik alkalommal előforduló *megas* jelzőnek ugyancsak 'nagy' jelentése van. Végül azt is nyomatékkal kell hangsúlyozni, hogy ismert módon Árpád éppenúgy rangban, méltóságban és hatalomban felülmúlt más magyar *fejedelmeket* – mindenekelőtt a gyulát és a törzsek *arkhonjait*, azaz *fejedelmét* –, miként a többi tizenegy esetben is a tisztségek viselői rangjuk, méltóságuk s hatalmuk – relatív vagy abszolút – nagyságában megelőzték, felülmúltak más tisztségviselőket, méltóságokat, vezetőket, s ezért szerepelt funkciójuk mellett a *megas* jelző 'nagy' jelentésben.

Mindezek alapján számunkra nem kétséges, hogy az Árpád minősítéseként olvasható *megas arkhon* kifejezés nem 'régí', 'első' (időben *legelső*) *fejedelem*, hanem 'nagy *fejedelem*', azaz: 'nagyfejedelem' jelentéssel bír.

Úgy véljük: Árpád *megas arkhon* = *nagyfejedelem* méltóságával szemben nem tartható Tóthnak azon érve sem, miszerint a DAI 38. fejezetében Árpádot csak Turkia fejedelmévé és nem nagyfejedelmévé választották meg, mivel a választásról szóló mondatban nem a *megas arkhon*, hanem csupán az *arkhon* méltóságjelölő szolgál Árpád minősítésére.⁴¹

Görögül:

„ὄν καὶ ἀρχοντα κατὰ τὸ τῶν Χαζάρων ἔθος καὶ ζάκανον πεποίηκασιν...”⁴²

Magyarul:

„és akit [ti. Árpádot] a kazárok szokása és törvénye szerint... fejedelemmé tettek...”⁴³

Érdemes azonban ebből a szempontból felhívni a figyelmet egy párhuzamos helyre. A DAI ugyanis Nagy Konstantinosról a következőt mondja a megválasztásával kapcsolatban.

Görögül:

„ἡνίκα ὁ Θεὸς βασιλέα ἐποίησεν Κωνσταντῖνον ἐκεῖνον τὸν μέγαν, τὸν πρῶτον Χριστιανὸν βασιλεύσαντα.”⁴⁴

⁴⁰ DAI 179.

⁴¹ TÓTH 1990. 230.

⁴² DAI 38/51–52.

⁴³ DAI 173.

⁴⁴ DAI 13/32–33.

Magyarul:

„amikor az Isten ama nagy Konstantínt, az első keresztény uralkodót császárrá tette...”⁴⁵

Látható, hogy itt sem szerepel a *megas* 'nagy' jelző az uralkodóvá tett (megválasztott) Nagy Konstantinos császári méltósága mellett, mégis a továbbiakban – amint tapasztaltuk – több esetben is ott található a *basileus* szóval együtt a *megas* jelző. Ennek alapján tehát nem szükséges azt elvárni, hogy a DAI-nak Árpád fejedelemmé, azaz nagyfejedelemmé megválasztásakor feltétlenül használnia kellett volna a *megas arkhon* kifejezést.

De tanulságos még azt is számba venni, hogy amiként a *megas basileus* minősítéssel ellátott I. Konstantinos, ill. VII. Konstantinos is több alkalommal csupán a *basileus* címmel szerepel⁴⁶ ugyanúgy Árpád is számos esetben csak az *arkhon* méltóságot viseli a DAI-ban.⁴⁷ Ez azonban nyilvánvalóan nem befolyásolja, nem érinti, nem kibebíti a máshol megkapott *megas basileus*, ill. *megas arkhon* címek értelmét, jelentését egyik uralkodó esetében sem.

Nem tudjuk elfogadni Tóth alábbi okfejtését sem: „Ha a főhatalom, az első számú tisztség kiemelését fejezte volna ki a *megasz arkhon* – azaz nagyfejedelmet jelentene –, akkor a törzsfői hierarchia felsorolásánál... szerepelne”.⁴⁸

Nézzük meg, mit is tartalmaz ez a törzsfői vagy fejedelmi hierarchia.

Görögül:

„Ἐχουσι δὲ κεφαλὴν πρῶτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατὰ ἀκολουθίαν καὶ δύο ἐτέρους, τὸν τε γυλᾶν καὶ τὸν καρχᾶν, οἵτινες ἔχουσι τὰξιν κριτοῦ ἔχει δὲ ἐκάστη γενεὰ ἄρχοντα.”⁴⁹

Magyarul:

„Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is.”⁵⁰

Egészen világos, hogy itt egy *fejedelmi* rangsorról van szó.

Ha ide vesszük a DAI azon helyeit, ahol egyrészt a karhát, a türkök harmadik fejedelmének mondja, másrészt pedig a gyula fejedelmi méltóságot a karha fölé helyezi,⁵¹ akkor teljesen egyértelmű: a *fejedelmi* hierarchia csúcán, a rangsor első helyén az Árpád nemzetségéből való fejedelem áll. Ő tehát az *első tisztség* viselője, s így a *főhatalom* birtokosa a Magyar Fejedelemségben. Ezt nyíltan meg is mondja: az Árpád nembeli fejedelem a türkök – rangban – *első feje, első számú vezetője* (κεφαλὴ πρῶτῃ~*kephalé proté*). Szerintünk itt a *kephalé proté* kifejezés pontosan utal arra, hogy az Árpád nembeli fejedelem a *fő fejedelem*, s ezért a *kephalé*

⁴⁵ DAI 67. – Az idézett mondatban szerepel ugyan a *megas* jelző 'nagy' jelentésben, de nem a *basileus* szóra, hanem Konstantinos névére utalva.

⁴⁶ DAI 53/135.; 53/159., ill. 51/165., 51/169.

⁴⁷ Így pl. DAI 38/45., 38/49., 38/56.

⁴⁸ TÓTH 1990. 230.

⁴⁹ DAI 40/47–50.

⁵⁰ DAI 179.

⁵¹ DAI 40/64–65., 40/62–63.

proté kifejezés tulajdonképpen a *megas arkhon* (= *nagyfejedelem*) méltóságjelölő értelmében szerepel ezen a helyen.

Végül nem állja meg a helyét Tóth azon véleménye sem, amely szerint Árpád és összes utódai – beleértve Gézá is – nem a *nagyfejedelem*, hanem csupán a *fejedelem* méltóságot viselték volna.⁵²

Egyrészt bizonyítottuk azt, hogy Árpád – mint a főhatalom birtokosa – *nagyfejedelem* (*megas arkhon*) volt, másrészt pedig kortárs forrás vitathatatlanul tanúsítja azt, hogy Géza, Szent István apja ugyancsak a *nagyfejedelem* méltóságot viselte. Ráadásul külföldi szerző minősítette őt annak. Querfurti Bruno, aki Szent István idejében többször is járt Magyarországon, Szent Adalbert prágai püspök életrajzában egy helyen a következőt jegyezte meg.

Latinul:

„Miserat his diebus ad Ungrorum seniores magnum...”⁵³

Magyarul:

„Elküldött ő [ti. Adalbert] abban az időben a magyarok nagy urához.”

A *senior* itt kétségtelenül a *dominus 'úr'* helyett áll, s a *senior magnus* kifejezés a *nagyúr* = *nagyfejedelem* értelemben szerepel.⁵⁴ Árpád és Géza tehát bizonyítottan mindketten viselték a *nagyfejedelem* címet. Nagyon különös lenne, ha a két *nagyfejedelem* között a többiek más titulust használtak volna. De az előbb már láttuk, hogy a *kephalé proté* kifejezés, amely a DAI-ban – az *általános igényű* megfogalmazás szerint – minden Árpád-házi fejedelemre vonatkozott, tulajdonképpen a *megas arkhon* méltóságjelölő értelmével rendelkezett, s ily módon az Árpád és a Géza közötti magyar uralkodók *nagyfejedelem* voltára utalt. Mindez azt tanúsítja szerintünk, hogy mindegyik X. századi magyar uralkodó egyformán *nagyfejedelemnek* tekinthető a Magyar Fejedelemség élén.

Összegezve az elmondottakat, az a véleményünk, hogy Árpád esetében a DAI-ban neve mellett olvasható *megas arkhon* minősítés nem időben *első fejedelem*, hanem *nagy fejedelem* (= *nagyfejedelem*) értelemmel bír. Ezért a kifejezés nem alkalmas annak bizonyítására, hogy Árpád lett volna a magyarok *időben első* fejedelme. Ugyanakkor bizonyítva látjuk azt, hogy Árpádhoz hasonlóan a *nagyfejedelem* méltóságot viselte valamennyi magyar uralkodó – mint a főhatalom birtokosa – a X. században.

⁵² TÓTH 1990. 230.

⁵³ F. A. GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* III. Bp. 1938. 2297.

⁵⁴ Erre ld. pl. VAJAY 1967. 63–64. 1. jegyz.; GYÖRFFY GY.: *István király és műve*. Bp. 1977. 468., 477.; Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk.: SZÉKELY GY. Bp. 1984. (a vonatkozó rész GYÖRFFY GY. munkája) 729.

Ferenc Makk

MEGAS ARKHON

The author of the study refutes that recent opinion according to which the expression 'megas arkhon', which appears together with the name of Árpád in the 40th chapter of 'De Administrando Imperio' means first (that is: first in time) prince. The author, in accordance with the traditional view, philologically proves that on the one hand the expression 'megas arkhon' next to the name of Árpád means 'great prince', on the other hand all the 10th century princes who ruled the Hungarian Principality held this title.

A SZEGEDI *HOSPESKIVÁLTSÁG* KELTÉRŐL

Azt, hogy a szegedi polgárok IV. Béla királytól (1235–1270) kiváltságokat kaptak, csak nagyon kései említésből tudjuk. II. Ulászló király 1498. június 4-i oklevele utalt arra, hogy „híveink, Szged városunk bölcs és körültekintő bírása és esküdtjei és más polgárai Buda és Fehérvár városaink mintájára ama szabadságoknak és a szabadságok ama kiváltságainak voltak birtokában és örvendeztek, melyeket azok [a szegediek] szerencsés emlékezetű elődeink, a felséges fejedelmek, néhai Béla és András magyar királyok jóvoltából és engedelmeiből ma is élveznek”.¹ Az itt említett Béla király IV. Béla, András pedig III. András (1290–1301) volt, vagyis a szegedi polgárok kiváltságait IV. Béla királytól nyerték el, s azokat néhány évtizeddel később III. András király megerősítette. Mivel azonban IV. Béla 35 éven keresztül ült a trónon, a történetst természetesen érdeklí, hogy vajon mikor, melyik évben, illetve – amennyiben ezt nem lehet megállapítani – uralkodása mely szakaszában részeltette kiváltságokban a szegedieket. (A kiváltságok mibenléte nem tárgya a jelen írásnak.)²

Ehhez egyetlen támponttal rendelkezünk, IV. Béla király azon, 1247. évi oklevelével, amely eredetiben nem, hanem csak Hunyadi Mátyás király 1465. évi átírásában maradt ránk. Ebből arról értesülünk, hogy IV. Béla király elé járultak hűséges szegedi *hospesei*, és két ingatlan (egy föld és egy halastó) adományozását kérték az uralkodótól részükre.³ Vajon kik lehettek e *hospesek*? Maga a *hospes* latin szó, eredetileg vendéglátót (házigazdát) és vendéget egyaránt jelentett. A középkorban sokáig a szó 'vendég, vendégtelopes, jövevény, idegen' értelme élt.⁴ Ebben a jelentésben használta a *hospes* szót már Szent István király híres művében, Imre fiának címzett Intelmeiben, azt kötvén fia lelkére, hogy gyámolítsa és tartsa becsben a *hospeseket*, mivel sok vidékről és tartományból jöven, különféle nyelveket, szokásokat, példákat és fegyvereket hoznak be az országba.⁵ A *hospes*nek mondott idegeneket a későbbi magyar királyok is megbecsülték, tőlük kiváltságokat nyertek el. Idővel azonban, éppen a 13. század folyamán, azokat szintén *hospes*nek kezdték nevezni, akik nem külföldről, hanem az ország más vidékeiről érkeztek valahová, ahol ténylegesen jövevénynek számítottak, bár nem voltak külföldi származásból

¹ REIZNER JÁNOS: Szeged története. IV. Szeged 1900. 88. Magyar fordítása: OLTVAI FERENC: Szeged múltja írott emlékekben, 1222–1945. Szeged 1968. 30.

² ERRE I. BLAZOVICH LÁSZLÓ: Megjegyzések Szeged középkori jogi helyzetéhez. In: Kelet és Nyugat között. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1995. 77–94.

³ REIZNER JÁNOS: az 1. jegyzetben i. m. 3. Magyar fordítása: OLTVAI FERENC: az 1. jegyzetben i. m. 16.

⁴ A *hospes*ekre I. pl. FÜGEDI ERIK: Középkori magyar városprivilegiumok. In: FÜGEDI ERIK: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 323–326.; SOLYMOSI LÁSZLÓ: Hospes kiváltság 1275-ből. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. A Veszprém megyei Levéltár kiadványai. 3. Veszprém 1984. 17–20.; összefoglaló jelleggel: KUBINYI ANDRÁS: in: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Bp. 1994. 273.

⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum*. II. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Budapestini 1938. 624–625.

származó vendégek.⁶ Így nem lehet teljes bizonyossággal állást foglalni a tekintetben, hogy a szegedi *hospesek* külszóiak vagy az ország más vidékéről érkezett telepesek voltak-e. Nem kis valószínűséggel azonban annyi megkockáztatható: belföldiek voltak. Ezt onnan következtetjük, hogy későbbi adatokban semmi nyoma nincs idegen eredetű népesség szegedi jelenlétének (mivel ez hallgatásból eredő érv, *argumentum e silentio*, nem teljes értékű, de tájékoztató jellegét nem lehet elvitatni). Sajnos, nem tudjuk, hogy amennyiben valóban belföldiek voltak, a Kárpát-medence mely tájairól jöhettek.

Azt sem tudjuk, hogy mikor érkeztek *hospesek* az akkor már virágzó Szeged településre, mindenesetre 1247 előtt semmi nyomuk, bár Szegedről 1183 óta több írott adat ismert (mivel azonban a ránk maradt anyag eléggé hiányos, s ráadásul ez is *argumentum e silentio*, biztos hitelű következtetést nem tesz lehetővé). Megint csak következtetésre kényszerülünk. Ha belföldiek voltak, annak van a legnagyobb valószínűsége, hogy itteni megjelenésük nem korábbi a tatárjárásnál (1241/1242). A tatárdúlás rengeteg embert kényszerített arra, hogy pusztai életüket mentve hagyják el veszélyeztetett lakhelyüket, ahol esetleg alacsony sorban éltek. Az állami és a földesúri hatalom rövid idő alatt bekövetkező, látványos összeomlása lehetőséget teremtett arra, hogy korábban nem mozgó (urukat el nem hagyható) szolgálélemek felkerekedjenek, és az ország más vidékein próbáljanak egzisztenciát és nagyobb szabadságot biztosítani maguknak.⁷ A nagyobb valószínűség tehát amellett szól, hogy a belföldi *hospesek* 1242 előtt aligha jelenhettek meg Szegeden, viszont 1247-ben már bizonyíthatóan itt voltak. Azt a lehetőséget sem kell kizárnunk (még ha bizonyítani valószínűleg soha nem is lesz alkalom), hogy néhány külszói vendéghez csapódhattak nagyobb számban belföldiek, s azoktól átvették és önnönmagukra alkalmazták a *hospes* minősítést, viszont őket rövid idő alatt magukba olvaszthatták, elmagyarosíthatták.

Az 1247. évi oklevél nem *hospeskiváltság*, hanem földadomány a szegedi *hospesek* számára. Két ingatlant kaptak ekkor a szegedi vendégek, Tápét, amelyet az adományozás időpontjában nem laktak (nyilván a tatárjárás következtében néptelenedett el), és csongrádi vár földnek számított, valamint Vártó halastavat, amely a tatárok által kiirtott Csupor nemzetség tagjaié volt, s mint uratlan ingatlan, visszaszállt a királyra. Hogy azonban a Csuporok birtoklása előtt Vártó szintén a csongrádi váré lehetett, nevéből (*Vártó*) következik. A király tehát két olyan ingatlant adott a szegedi *hospeseknek*, amely végső fokon az övé (közvetlenül viszont a király birtoklását megtestesítő csongrádi váré) volt. Tápéval kapcsolatban az 1247. évi oklevél hangoztatta, hogy az a *hospesek* földjével szomszédos. Mivel Tápé a mai napig létezik, az oklevél állítása (Tápénak Szegedhez való közelsége) igazolható. Sokkal nehezebb Vártó helyének megállapítása. Mivel legalább két helyen volt Vártó helynév Szeged közvetlen környékén, az egyik a Tisza bal partján a mai Tápai-rét környékén, a másik a Tisza jobb partján Algyőtől északnyugatra, s ráadásul mindkettő vizet jelölt (az egyik halastavat, a másik tiszai holtágat),⁸ nem lehet eldönteni, hogy melyik Vártót nyerték el a szegedi *hospesek*. Mindenesetre bármelyik is volt, mindenképpen Szeged (a szegedi *hospesek* lakóhelye) közelében feküdt.

A *hospesek* jelenléte szerfelett valószínűvé teszi, hogy IV. Béla Szegednek biztosított

⁶ LEDERER EMMA: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. Századok 61–62 (1927–1928) 522–523.

⁷ BOLLA ILONA: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 100. Bp. 1983. 232.

⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 906.; Szeged története. 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged 1983. 308–309. (A vonatkozó rész SZEGFÜ LÁSZLÓ–KÜRTI BÉLA–NAGY ZOLTÁN–HORVÁTH FERENC munkája.)

kiváltsága eredendően a szegedi *hospesek*nek szólt. Ha mármost arra a kérdésre keressük a választ, hogy mikor nyerték el a szegedi *hospesek* IV. Bélától kiváltságukat, azt kell megvizsgálnunk, hogy vajon e király ajándékozott-e más települések *hospeseinek* is ingatlan(ok)at. Hogyan függ össze magának a kiváltságnak és a föld(ek)nek az adományozása IV. Béla uralkodásának tatárjárás utáni évtizedében (1242–1252 között)? A vizsgálat e tíz évre korlátozását indokolja, hogy ezen időszakasz közepéről, 1247-ből való a szegedi *hospeseket* megillető földadomány; az alábbiakban tehát a kiváltság és az ingatlan(ok) adományozása közti esetleges összefüggést kell vizsgálat tárgyává tennünk. Feltűnő, hogy több helység *hospesei* egyáltalán nem jutottak a kiváltsággal együtt ingatlan(ok)hoz. Így nincs feltüntetve földadomány a szepesolaszi *hospesek*nek és a zólyomi népeknek (*populi*) egyaránt 1243-ban, valamint a beregszászi *hospesek*nek 1247-ben adott kiváltságlevelében.⁹ A hiány feltételezhetően azzal magyarázható, hogy e *hospesek* saját lakhelyükön rendelkeztek elegendő földdel, amely megélhetésükhöz kellett. Ezzel szemben néhány esetben arra találunk példát, hogy IV. Béla király a kiváltsággal együtt, azzal egy időben juttatott a *hospesek*nek föld(ek)et. Az uralkodó már a tatárok kivonulásának évében, 1242-ben adott a gréc-hegyi (zágrábi) *hospesek*nek a hegy környékén földet fenntartásukra (*ad sustentationem*).¹⁰ 1244-ben a körmendi *hospesek* kiváltságlevelében egy Rába menti kaszáló használatáról (*feneti usus*) történik említés.¹¹ 1248-ban a nyitravári *civisek*nek a székesfehérvári polgárokéval egyező kiváltságokat biztosított, és egyszersmind királyi földeket adományozott nekik, amelyek birtokába néhány hónappal korábban a királyi ember a nyitrai káptalan tanúságtétele mellett be is iktatta a *hospeseket*.¹² 1249-ben az uralkodó az abaúji Szina *hospeseinek*, mivel nincs elegendő földjük szántásra (*terra eorum... pro araturis non sufficeret*), a szabadságokkal egyetemben két várföldet juttatott.¹³ Néhány esetben már korábban kiváltságot nyert *hospesek* utólag, vagyis a szabadság IV. Béla által történt megerősítésekor kaptak korábbi ingatlanaik mellé újabb föld(ek)et. Ez a helyzet Pest *hospesei* esetében, akiknek szabadságait IV. Béla 1244-ban megerősítette, és egy földet ekkor adott nekik.¹⁴ Hasonló történt a Hont megyei Korpona *hospeseivel*. Számukra ugyancsak 1244-ben erősítette meg az uralkodó korábbi szabadságaikat, és ekkor ajándékozta oda nekik a honti vár egy földjét, amely határos a *hospesekkel*, azzal a céllal, hogy a *hospesek* száma gyarapodjék (*ut melius congregentur*), egy másik föld odaadására pedig IV. Béla ígéretet tett.¹⁵ Az 1242–1252 között eltelt tíz év alatt egyetlen olyan adományról sincs tudomásunk *hospesek* számára, amely teljesen megegyezne a szegedi *hospeseket* két ingatlannal megajándékozó 1247. évi oklevéllel. Távoli megfelelést egyetlen, 1252. évi oklevélben találunk, amikor az uralkodó Kiskeszi földet a Hont megyei Ipolyszalkán élő *hospeseinek* adta. Ez az oklevél azonban csak mintegy másodlagosan szól a szalkai *hospesek*nek juttatott adományról annak kapcsán, hogy e *hospesek* magánosok földjét kapták meg, a magánosokat pedig a király honti várfölddel kárpótolta.¹⁶

⁹ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. II. Ad edendum praeparavit RICHARD MARSINA. Bratislavae 1987. (a továbbiakban: CDES. II.) 84., 93–94.; S. L. ENDLICHER: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangalli 1849. 471–472.

¹⁰ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. IV. Collegit T. SMÍČIKLAS. Zagrabiae 1906. 174.

¹¹ Hazai okmánytár. VI. Bp. 1876. 43.

¹² CDES. II. 208–209., 191–192.

¹³ Uo. 222–223.

¹⁴ Budapest történetének okleveles emlékei. I. CSÁNKY DEZSŐ gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte GÁRDONYI ALBERT. Bp. 1936. 42.

¹⁵ CDES. II. 113.

¹⁶ Uo. 269.

Érdekes, hogy itt nem a *hospesek* nyertek várföldet, amint ez általában szokás volt, hanem csere fejében a magánosok.

A távoli és látszólagos hasonlóság ellenére sem lehet Szegedet és Ipolyszalkát egyenlő elbírálásban részesíteni. Egyrészt azért, mert Szegedről tudjuk – igaz, későbbi említés alapján –, hogy IV. Bélától kiváltságot kaptak polgárai, Szalkáról viszont nem. Másrészt maga IV. Béla sem azonos módon kezelte Szegedet és Szalkát. Ez utóbbit ugyanis már 1261-ben az esztergomi érseknek adományozta,¹⁷ vagyis a királyi *hospesek*ből egyházi alattvalók lettek. Ha lett volna is a szalkai *hospesek*nek királytól nyert kiváltságuk, az 1261-ben semmissé vált volna. Ezzel szemben Szeged végig a középkor folyamán megmaradt királyi uralom alatt, sőt a város időről időre újabb kiváltságokat nyert el különböző uralkodóktól. Szegedet tehát nem lehet Szalka mércéjével megítélni. Ha viszont a szegedi *hospeseket* a többi felsorolt település *hospesei*hez (népeihez, *civisei*hez) mérjük, akkor két eset közül választhatunk. Vagy a szegedi *hospesek* is a földadományokkal egyazon időben kaptak kiváltságot, vagy pedig szabadságaik elnyerése megelőzte – közeli, velük szomszédos – ingatlanokkal való felruházásukat. Az első eset azt jelentené, hogy a szegedi *hospesek* 1247-ben jutottak kiváltságaikhoz, és – ismeretlen okból – ugyanezen évben külön oklevélben kaptak szabadságaik mellé két ingatlant. Ez a kiváltságolási és birtokadományozási mód példa nélküli a feldolgozott anyagban. A másik eset szerint kiváltságuk lenne a korábbi, s ehhez utólag nyertek ingatlanokat. Ez esetben viszont 1247-ben a korábbi kiváltságlevelének mintegy megerősítésével kellett volna a királynak az ingatlanokat a *hospesek* számára juttatnia. Mivel ilyenről az 1247. évi oklevélben nincs szó, ha valóban ezt megelőző (1242–1246 közti) időből való lenne a szegedi *hospes*kiváltság, ez ugyancsak teljesen magában álló eset lenne IV. Béla tatárjárás utáni tízéves kiváltságolási gyakorlatában.

Hogyan oldhatók fel az ellentmondások? Egy biztos, nem olyanféle módon, hogy kétségbe vonjuk Szeged IV. Béla kori kiváltságlevelének létét. Nem haszon nélküli hosszabban idézni Kubinyi András szavait: „Szeged IV. Béla kori kiváltságáról ugyan csak későbbi utalás van, de megléte igazolható. A kiváltságok hálózata Nyugat-Szlavóniától, Zágráb környékéről indul el, majd Somogyon keresztül a Fehérvár–Pest vonalon jut el a Felvidékre, innen a Hernád, Bodrog, Felső-Tisza vonalát követve a Szamos völgyében jut le Erdélybe. Ezen a vonalon belül, azaz a Dél-Kelet-Dunántúlon, a Dráva–Száva-köz keleti felén, valamint az egész Alföldön csak két kiváltságolt településről tudunk: Szegedről és a Szerémség északnyugati sarkán Valkóról. (Ezek királyi kiváltságok, ezért hiányzik pl. Pécs.) Szeged tehát mintegy az Alföld metropolisának volt tekinthető”.¹⁸ A dolgotat tárgyaúl választott problémára teljes bizonyosságú feleletet e pillanatban nem lehet adni. Az biztos, hogy Szeged IV. Bélától kiváltságot kapott. Roppant valószínű azonban, hogy ezt ekkor nem a város egésze kapta, hanem csak a szegedi *hospesek*, s az őket megillető szabadságok azonban utóbb valóban a szegedi polgárookra (összességében Szeged városára) szálltak át, lévén a *hospesség* a városképző elem. Az is biztos, hogy e *hospesek* már 1247-ben Szegeden éltek, ez évben IV. Bélától két ingatlant nyertek el. Nagyon valószínű, hogy 1242-t követően érkezettek Szegedre. Kiváltságolásuk időpontjának meghatározásához figyelembe kell venni azt a földrajzi ívet, amelyet a szabadságot nyert *hospesek* (népek, *civisek*) helységei alkotnak. Eszerint 1242-ben csak szlavóniai települések (Petrinja, Zágráb, Samobor, Varasd) *hospesei* kaptak kiváltságlevelet, illetve nyerték el Kálmán hercegtől (IV. Béla testvéröccsétől) már korábban megszerzett szabadságaik megerősítését. 1243-ban a Felvidék

¹⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: a 8. jegyzetben i. m. III. Bp. 1987. 248.

¹⁸ KUBINYI ANDRÁS: Szeged a középkori magyar városhierarchiában. Somogyi-könyvtári műhely 23 (1984) 97.

került sorra, Szepesolaszi és Zólyom lakói jutottak kiváltságokhoz. 1244-ben az ország különböző pontjain (vagyis délen, az ország közepén, nyugaton és északon) fekvő Valkó, Pest, Körmend és Korpona *hospesei* számára biztosított (vagy biztosított újlág) a király szabadságokat. A sor 1247-ben Beregszászal, 1248-ban Nyitrával, 1249-ben Szinával folytatódott.¹⁹ Bár szigorú földrajzi rend természetesen nincs, arra gondolhatunk: a szegedi *hospesek* talán 1244-ben vagy 1247-ben jutottak kiváltságaik birtokába. Az első esetben a kiváltságlevelet három évvel követte az ingatlanokkal való megadományozás (amikorra kiderült, hogy a szegedi *hospeseknek* kevés a fenntartásukhoz és számbeli gyarapodásukhoz szükséges földjük), a második esetben viszont ugyanazon esztendőben kaptak szabadságlevelet és birtokokat (de ma már nem tudjuk okát adni annak, hogy miért két és miért nem egyetlen oklevélben).

Bár a szegedi *hospeskiváltság* évéről biztos hitelű, megfellebbezhetetlen dátumot nem vagyunk képesek adni, egy mozzanat mérlegelése hozzásegít bennünket egy roppant valószínű dátum megadásához. Mivel arra nincs példánk a vizsgált tíz év alatt, hogy a birtok(ok) *hospesek* számára történő adományozását csak évekkel később követte volna magának a *hospeskiváltságnak* az uralkodói biztosítása, ennél fogva ingatlanokat a szegedi *hospeseknek* ajándékozó 1247. évi királyi oklevél mindenképpen kiváltságolásuk záró mozzanatának tekinthető. Ebből viszont az következik: a szabadságok elnyerésének *legkésőbbi* lehetséges kelte 1247 (elvileg a legkorábbi pedig 1242, még valószínűbben 1244). A további városiasodás alapját jelentő szegedi *hospeskiváltság* tehát nagy valószínűséggel 750 évnél idősebb.

¹⁹ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp. 1923–1930. 721., 723., 725., 728., 742., 752., 765., 781., 786., 793., 867., 885., 906. szám.

Gyula Kristó

ON THE DATE OF THE SZEGED HOSPES PRIVILEGE

The fact that the city of Szeged had acquired a privilege from king Béla IV (1235–1270) was only mentioned at the end of the 15th century. Establishing a more exact date may be helped by the historical event that the hospites of Szeged (who must have appeared in Szeged after 1242) were donated two pieces of property by the king in 1247. This in itself makes it probable that the original privilege did not concern the city, but the hospites only, and later their privilege was translated to the whole community, that is the whole city. Since among the hospes privileges issued by king Béla IV between 1242–1252 there is not one, in which the donation preceded the issue of the privilege, but in several cases the actual granting of privilege was followed by a donation of landed property, the author came to the conclusion that the earliest possible date of Szeged hospes privilege is 1242, while the latest possible one is 1247.

ADALÉKOK A JAGELLÓ-KORI MAGYAR HADSZERVEZET TÖRTÉNETÉHEZ

Mátyás király halála után az ország védelme a zsoldoshadsereg helyett az egyházi és világi főurak, valamint a megyék bandériumaira hárult. Történeti irodalmunkban többek által is hangoztatott nézet szerint az ország honvédelme ily módon meggyengült, szétzilálódott, s a hatékony védekezés lehetetlenné vált.¹ Olyan nézetek is megfogalmazódtak, hogy a főrendek a fekete sereg szétverésével szándékosan fosztották meg az országot a védekezés lehetőségétől, hogy ilyen módon juthassanak nagyobb részhez a dicső király halála folytán elárvult központi hatalomból.² Ez utóbbi felfogás önmagában is ellentmondásos mivoltára Szakály Ferenc hívta föl a figyelmet egyik kiváló tanulmányában.³

Dolgozatomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a Jagelló-kori országgyűlések dekrétumai szerint a főrendek és a nemesség miként szándékozott gondoskodni az ország védelméről, illetve a kiállított katonaságot milyen fegyverzettel kívánták harcba küldeni. Természetesen ezen kérdések kapcsán az is fölmerül, hogy vajon a bandériumokra alapozott védelem eleve kudarcra volt-e ítélve a törökkel szemben.

Az 1492. évi országgyűlés dekrétumának 19. cikkelye szerint az ország védelméről a király *officialisai* és *stipendiariusai* kötelesek gondoskodni, a király csak akkor rendelhet el *generalis exercitus*-t, ha ezek ereje nem lenne elegendő a veszély elhárítására.⁴ Itt egyértelműen a még meglévő fekete seregre történik utalás, de a törvény 20. cikkelye megemlíti a bandériumokat is: egy bandériumnak négyszáz katonából kell állnia, ebből kétszáz *armiger*, vagyis jól felfegyverzett, lehetőleg páncéllal is ellátott katona legyen, a fennmaradó kétszáz pedig *levis armaturae vulgo huszarones nuncupati*, tehát könnyű fegyverzetűekből tevődjék össze. Ugyancsak a 20. cikkely szerint a bandérium tartására nem képes bárók és a birtokkal rendelkező nemesek az 1397-es temesvári országgyűlés által meghatározott kulcs szerint minden húsz jobbágytelek után küldjenek egy *equitem decentem*, míg az egytelkes, birtoktalan nemesek tíz ház után küldjenek egy lovast, aki legalább lándzsával, pajzzsal, kézi íjjal, és ha lehet, páncéllal is fel van szerelve.

Ezekből az adatokból fontos következtetések adódnak. Az 1492. évi diéta törvényhozói eszerint tudatában voltak annak a ténynek, hogy a zsoldoshadsereg, amely egyébként is meglehetősen drága dolog volt, nem föltétlenül alkalmas az ország töröktől való megvédelmezésére.

¹ KÁPOLNAI (PAUER ISTVÁN): A mohácsi hadjárat 1526-ban. In: Hadtörténelmi Közlemények 1889. 178, ACSÁDY IGNÁC: A magyar birodalom története. Bp. 1904. II. 17.

² TÓTH ZOLTÁN: Mátyás király zsoldoshadserege (A fekete sereg). Bp. 1925. 351., HECKENAST GUSZTÁV-KARÁCSONYI BÉLA-LUKÁCS LAJOS-SPIRA GYÖRGY: A magyar nép rövid története. Bp. 1951. 109. (Az idézett rész KARÁCSONYI BÉLA munkája.)

³ SZAKÁLY FERENC: A mohácsi csata. Bp. 1975. 44.

⁴ Corpus Juris Hungarici. Szerk.: MÁRKUS DEZSŐ. Bp. 1899. 481–561. (A továbbiakban: CJH.)

Szükség volt tehát arra, hogy törvényi szinten gondoskodjanak megfelelő egyéb haderőről ezen feladatok ellátására.

Közismert tény, hogy a török sereg jelentős részben könnyűfegyverzetű lovasságból állt.⁵ Különösen igaz ez a határ mentén portyázó, az ország területére be-betörő kisebb irreguláris alakulatokra, amelyek ellen célszerűtlen lett volna bevetni a nehézfegyverzetű és nehezebben mozgó zsoldossereget. Már Mátyás király idejében kiderült, hogy a részben vagy egészben könnyűfegyverzetűekből álló bandériumok megállják a helyüket a kisebb török egységekkel szemben,⁶ vagyis a határvédelemben eredményesebben lehet őket felhasználni, mint a fekete sereg katonáit. Ezen felismerésből adódhat a törvény ide vonatkozó rendelkezése.

A másik következtetés a bandériumok létszámával kapcsolatos. Négyezer katona nem csekély erő, még ha azok fele csak könnyű fegyverzettel rendelkezik is. Ebből adódóan az ország fegyveres ereje, amennyiben mindenki eleget tett kötelezettségének, nem lebecsülendő ütőképességű volt. A bandériumokban szolgáló katonákat tévedés lenne alábecsülnünk: az egyházi és világi nagybirtokosok familiárisaiból, nemesi családok fiaiból álló fegyveresek minden bizonnyal értettek a fegyverforgatáshoz, hiszen evvel telt el egész ifjúkoruk. A társadalmi emelkedés egyik lehetséges útja is a hadi szolgálat volt, ebben kitűnni tehát minden nemesifjú elemi érdeke volt.

Harmadik következtetésünk a fegyverzettel kapcsolatos. Ha a kellőképpen felszerelt lovasnak legalább lándzsával, pajzzsal, kézi íjjal és lehetőleg páncéllal kellett rendelkeznie, a bandérium másik felét alkotó nehézfegyverzetűeknek ezek szerint még ennél is komolyabb, jobb fegyverzettel kellett bíniuk. Minden bizonnyal követelmény volt a teljes vagy legalább részleges, a test egy részét befedő páncélzat viselése. Az ilyen fegyverzetű bandérium, ahol a nehézlovasság harcát könnyűfegyverzetű huszárok támogatják, nincs eleve kudarcra ítélve a hasonló felszereltségű török csapatokkal szemben. A döntő kérdés természetesen az, hogy mekkora a létszámkülönbség és a harci eltérőtlenség. Ez utóbbiban a mohácsi csata előtti események tanúsága szerint nem volt hiány, amennyiben a katonaság már egyszer eljutott a csatamezőre.

II. Ulászló uralkodása alatt másodízben az 1498. évi dekrétum foglalkozik a honvédelem kérdéseivel.⁷ A törvény 16. cikkelye leszállítja a katonaaállítás kulcsot: már nem húsz jobbágytelek, hanem harminchat után kell egy *eques bene armatus*-t kiállítani, kivéve a veszélynek jobban kitett délmagyarországi megyéket, ahol a kulcsot huszonnégy jobbágyban állapítják meg. Hasonlóképpen csökkentik az egytelkes nemesek terheit: az ő esetükben az eddigi tíz helyett most már csak harminchat ház után kell egy lovast hadba küldeniük. Növekszik viszont a bandériumtartó főpapok és bárók megterhelése: bandériumaikat ezentúl *equites armati* képezze, huszárokat pedig ne küldhessenek. Ez nagy anyagi megterhelést jelent, hiszen a huszárok felszerelése jóval olcsóbb, mint a nehézfegyverzetű lovasoké.

A törvény 20., 21. és 22. cikkelyei több szempontból is meghatározó jelentőségűek a Jagelló-kor történetében. Ezúttal azonban csak a hadtörténeti vonatkozásokra szűkítem vizsgálódásaimat. A 20. cikkely névszerint felsorolja a katonatartásra kötelezett egyházi előkelőket, és azt is meghatározza, hány lovast kell tartaniuk. Ezek szerint a magyar egyháznak 6350 lovas kiállításával kellett részt vennie az ország védelmében. Ehhez járul a 21. cikkely

⁵ KÁLDY-NAGY GYULA: A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: Mohács. Tanulmányok. Szerk.: RÚZSÁS LAJOS és SZAKÁLY FERENC. Bp. 1986. 187–189.

⁶ SZAKÁLY FERENC: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok. Id. mű. 43–49.

⁷ CJH. 592–641.

értelmében a királyi bandérium 1000 lovasa, valamint az országos főméltóságok, úgymint az erdélyi vajda 400, a székely ispán 400, a horvát bán 400, és a temesi ispán ugyancsak 400 katonája, összesen 2600 katona.

A 22. cikkely azokat a világi előkelőket sorolja föl, akik bandérium tartására vannak kötelezve, tehát *barones banderiatii*, összesen 42 személyt említ a cikkely, akiknek egy-egy bandériumot, tehát 400, vagy ennél több katonát kell kiállítaniuk, ez összesen 17800 katona.

Mindezekből következően a bandériumokban szolgáló katonaság összlétszáma teljes feltöltöttség esetén 26750 fő, amely adat szinte pontosan megegyezik a mohácsi mezőn 1526-ban felsorakozó hadsereg létszámával! Az egybeesés bizonyára nem véletlen és nagyon is elgondolkodtató.

Az 1500. évi diéta kisebb jelentőségű módosításai után az 1504. évi dekrétum 24. cikkelye foglalkozik újra érdemben a bandériumok hadrakelésének kérdésével.⁸ A törvény úgy rendelkezik, hogy a királyi bandérium mellett az egyházi főrendek bandériumait kell állandóan fegyverben tartani, a világiak csapatait csak akkor kell mozgósítani, ha az előbb mondottak ereje nem elegendő a veszély elhárítására. Nyilvánvaló, hogy az egymással rivalizáló érdekcsoportok a védekezés költségeit igyekeztek egymásra hárítani.

II. Ulászló uralkodása alatt utoljára az 1507. évi diéta 6. cikkelye érinti a honvédelem ügyét az általunk vizsgált vonatkozásban.⁹ A cikkely szerint a hagyományosan 1000 főből álló királyi bandériumból 400 főnek kell állandóan a király mellett tartózkodnia, a fennmaradó 600 katonának pedig a végvidék biztonságáról kell gondoskodnia.

II. Lajos uralkodása alatt először az 1518. évi budai országgyűlés 10. cikkelye foglalkozott a bandériumok összetételével.¹⁰ A törvény, amelyet a köznemesség távozása után hoztak, és amely ily módon a főrendek szándékait fogalmazta meg, úgy rendelkezik, hogy a bandériumokba huszárokat fegyveresként ne küldjenek. Ebből arra következtethetünk, hogy a bandériumtartó főrendek korábban bizonyára a törvényben kimondott ötven százaléknál nagyobb arányban küldhettek a páncélosoknál olcsóbban felszerelhető huszárokat. Ez persze nem jelenti azt, hogy a bandériumokat teljesen páncélosokkal kívánták volna feltölteni, hiszen ez a korábbiaknál jóval nagyobb megterhelést jelentett volna, és nem is lett volna feltétlenül célszerű a könnyűfegyverzetű török lovassággal szemben.

A török veszély növekedésére utalhat az a tény, hogy az 1518. évi tolnai országgyűlés 2. cikkelye visszaállítja az eredeti telekkatonasági kulcsot, vagyis a bandériumok kiállításakor újra 20 jobbágy után kell egy legalább lándzsával és pajzzsal felfegyverzett lovast hadba küldeni.¹¹ A törvény arra is utal, hogy milyen fegyverzetűnek kell lennie egy huszárnak. A *more huszarorum* felszerelt lovasnak páncéllal, sisakkal és másféle fegyverekkel kellett rendelkeznie, ami valószínűleg nem teljes páncélzatra vonatkozik, hiszen azt a nehézpáncélos lovasoknak kellett viselniük, hanem mellvértre, vagy egyéb kiegészítő páncélzatra utalhatott.

Az ugyanezen évben Bácsott tartott országgyűlés 2. cikkelyéből az is kiderül, hogy az egyháziak bandériumait a világiakénál gyakrabban vetették harcba.¹² Ebből nemcsak az

⁸ CJH. 670–691.

⁹ CJH. 692–703.

¹⁰ *Vestigia comitiorum apud Hungaros ... usque ad hodiernum diem celebratorum*. Szerk.: KOVACHICH MÁRTON GYÖRGY. Budae. 1790. 408.

¹¹ CJH. 744–751

¹² CJH. 750–773.

következik, hogy a világiak az egyháziakra akarták hárítani a hadviselés terheit, hanem az is, hogy az egyházi bandériumok harcértéke felülmúlhatta a világiakét.

A fenyegető török veszély mértékére utal a 34. cikkely, amely szerint mind a főpapok és főurak bandériumait, mind pedig a megyei bandériumokat teljes létszámban lent kell tartani a végvidéken, nehogy az ország határai őrizetlenül maradjanak. Ezek szerint a végvárak állandó őrsege már elégtelen volt a határőrizeti feladatok ellátására.

Az 1521-es országgyűlés Nándorfehérvár és Szabács elvesztésének sokkhatásától ösztönözve rendkívüli adakozókészségről és körültekintésről tett tanúbizonyságot.¹³ A bandériumok harcértékének felismeréséről tanúskodik a 23. cikkely, amely kimondja, hogy a birtokos nemeseknek nem kell hadba vonulniuk, hanem a befolyó adóból kell hadcsapatokat fogadni, és erre a célra a bandériumtartó főrendek is igényelhetnek pénzt, hogy meglévő csapataikon felül még újabbakat is fogadhasanak. Ez a törvénycikk egyértelműen bizonyítja a nemesség azon szándékát, hogy a csekély harcértékű nemesi felkelés helyett tapasztalt katonákra bízza az ország védelmét.

A hadak megfelelő felfegyverzését a 26. cikkely szerint a kincstartónak kell ellenőriznie, nehogy a pénzből arra érdemtelenség is részesüljenek.

A 44. cikkely tanúsága szerint az országban kevés volt a megfelelő fegyver, ezek behozatalát vámmentesség biztosításával kívánták elősegíteni.

Az 52. törvénycikkből kitűnően nem a főrendek bandériumaival, hanem a megyék által a hadakozó pénzből felfogadott zsoldosokkal kapcsolatosan merültek föl problémák. Nevezetesen akadtak köztük olyanok, akik a zsoldot ugyan fölvelték, ám mégsem vonultak hadba, vagyis a fegyelmezett és jól kézben tartott bandériumoknál kevésbé megbízható csapatok voltak.

Az 1523. évi országgyűlés újfent a királyi és a főpapok és bárók által tartott bandériumok harcbevételéről intézkedik (13., 18. cikkelyek), ami arra utal, hogy veszély esetén ezek voltak a legmegbízhatóbb alakulatok.¹⁴

A kiélezett háborús helyzetre való tekintettel a 19. cikkely a telekkatonasági kulcsot megemeli és elrendeli, hogy minden főúr és nemes 10 jobbágy után egy lovast köteles kiállítani, aki legalább is kopjával és pajzzsal, vagy kézi íjjal és tegezgel rendelkezék.

Noha a 20. cikkely elrendeli az egytelkes nemesek hadrakelését is, ezek harcértékéről plasztikus képet alkothatunk magának a törvénycikkelynek a szövege alapján, amely elrendeli, hogy az egytelkes nemesek lovasok vagy gyalogosok módjára vonuljanak hadba, és ne kocsin, mint ahogy azt többen szokták (!).

A megyei hadakkal kapcsolatos problémák kiküszöbölése céljából a 44. cikkely a megyékben választandó kapitányok feladatává teszi a csapatok mozgósítását és felügyeletét. Az 1525. évi diéta 12. cikkelye tovább pontosítja a megyei hadakra felügyelő kapitányok feladatait: a kapitány köteles a hadak felett szemlét tartani, nehogy azokban hiányosságok mutatkozzanak.¹⁵ A főúri bandériumok esetében ilyenre nem volt szükség, hiszen a főrendek saját jól felfogott érdekükben gondoskodtak bandériumaik hadrafoghatóságáról, mivel azok saját hatalmuk és politikai súlyuk biztosítását is szolgálták honvédelmi feladataikon kívül.

Az 1526. évi országgyűlés cikkelyei érdemben nem módosítottak a már kialakult rendszeren, mindössze annyit jegyeztek meg általánosságban, hogy a veszély nagyságára való

¹³ CJH. 788–809.

¹⁴ CJH. 808–827.

¹⁵ CJH. 828–835.

tekintettel mindenki igyekezzék a szokott mértéken felül is katonákat állítani (8., 9., 11. cikelyek).¹⁶

A dekretális forrásokból kibontakozó kép szerint a rendek felismerték, hogy az ország nem képes a Mátyás által szervezett zsoldoshadsereg további fenntartására, ezért a honvédelem kérdését, amelyet az egymást követő országgyűlések dekrétumai szerint kiemelt fontossággal kezeltek, a bandériumrendszerre kívánták alapozni. A törvényekben megtestesülő szándék szerint ezen bandériumoknak 400 jól felfegyverzett katonából kellett állniuk, akiknek fele nehéz-fegyverzetű (*armiger*), másik fele könnyűfegyverzetű huszár volt. A terminológia nem volt egységes, illetve következetes: előfordult, hogy a huszárokat könnyűlovasokként emlegették, máskor a törvény úgy fogalmazott, hogy a huszároknak sisakkal és páncéllal kell rendelkezniük. Mindenesetre a huszárok felfegyverzése kevesebbe kerülhetett, mint a nehézfegyverzetűeké, mivel törvényben kellett arról intézkedni, hogy a bandériumtartó főrendek *armiger*-ként ne huszárokat küldjenek a hadba.

A sisakon és a páncélon kívül a kútfőkben a lándzsát, a kopját, a pajzsot, a kézi íjját és a tegezt emlegetik, mint a leginkább elengedhetelen hadfelszerelési tárgyakat. Ez alapján megrajzolható a korabeli könnyűlovas fegyverzete, amelyben a közelharc fegyverei és a távolabbra ható hadeszközök egyaránt megtalálhatóak voltak.

Kevesebbet szólnak a vizsgált kútfők a nehézlovasok fegyverzetéről. Annyit mindenestre feltételezhetünk az *armiger*-ként emlegetett fegyveresekről, hogy alaposan felfegyverkezve, valószínűleg a test egészét, vagy nagyobb részét páncéllal borítva kellett hadba vonulniuk, ami nem csekély kiadást jelentett a bandérium fenntartója számára.

Bár a forrásokban olvashatunk gyalogosokról és puskásokról is (II. Lajos egyik levele kifejezetten a gyalogság hiányát emlegeti),¹⁷ a korabeli magyar hadsereg minden bizonnyal döntő többségében lovashadsereg volt. E mellett szól a fent említetteken kívül magának a mohácsi csatátérnek a kiválasztása is, amely viszonylag nagy kiterjedésű sík terület lévén alkalmas volt lovascsata megvívására. Tekintettel arra, hogy az ellenfél, a török serege is nagy többségében lovasokból állt, ez a fegyvernemi megoszlás nem volt eleve kedvezőtlen a magyar sereg szempontjából. Ehhez kapcsolódik a mohácsi csata lehetséges lefolyásával kapcsolatos következtetésünk, amelyet természetesen csak teoretikusan kívánunk megemlíteni. Nevezetesen arról van szó, hogy amikor az első magyar harcrend rohama után a török sereg meginogni látszott (ez persze lehetett tudatos hadicsel is), a magyar nehézlovasság lököereje folytán kialakult harcászati sikert a magyar sereg vélhetően azért nem volt képes kihasználni, mert könnyűlovasságunk létszáma olyannyira alatta maradt a törökének, hogy az első harcrend támadása után éppen magukhoz térő törökök csak részben szervezett ellenállását sem volt képes leküzdeni. Így a támadás lendülete megtört, ami a jóval kisebb létszámú magyar sereg számára végzetesnek bizonyult. Végeredményben tehát a vereség fő oka a létszámkülönbségben, különösen a két könnyűlovasság közötti létszámkülönbségben lenne keresendő, amennyiben gondolatmenetünket forrásokkal is alá tudnánk támasztani. Erre azonban a kutatás mai állása alapján nincs lehetőség. Mindössze annyit kívántunk jelezni, hogy a többi lehetséges magyarázat mellett helye lehet egy ilyen eshetőségnek is.

¹⁶ CJH. 836–853.

¹⁷ Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárákból 1521–1717. Összeszedte és lemásolta: SIMONYI ERNŐ. Pest, 1859. 73.

A rendek szándékát kifejező dekrétumokból kirajzolódó kép szerint a Jagelló-korban a honvédelem alapegysége a bandérium volt, amely nehéz- és könnyűfegyverzetű katonákból állt. A bandériumok természetesen nem azonos harcértéket képviseltek: a főrendek harcedzett csapataival nem vethetőek egybe a megyei bandériumok, amelyek fegyverzete, összetétele és harckészsége sok kívánnivalót hagyott maga után. A török túlerővel szemben azonban a harci kedv és a lelkesedés akkor sem hozhatott hosszú távon sikert, ha az megfelelő felszereltséggel és hadi mesterségben való jártassággal párosult.

Ferenc Sebök

COMMENTS ON THE HUNGARIAN MILITARY SYSTEM
IN THE JAGIELLONIAN AGE

At the turn of the 15–16th centuries the system of Hungarian defence against the Turks was based on the banderia(bataillons) of prelates, barons and counties as the mercenary army having been founded by king Mathias had to be disbanded because of financial reasons. These banderia consisted of 400 mounted cavalrymen, a half of them being heavy cavalry, the other half being light cavalry called hussars. The soldiers of these banderia were well trained, disciplined warriors, especially the ones serving in the banderia of prelates and barons. Heavy cavalrymen must have worn full armour, while the equipment of a hussar consisted of a helmet, a shield, a lance and a bow with arrows. According to the decrees of Hungarian diets the number of these soldiers should have been 26 750 in times of full mobilisation, which is quite a considerable force.

HAJNÓCZI GÁBOR

LEON BATTISTA ALBERTI,
A FESTÉSZETRŐL (1435–36)
CÍMŰ TRAKTÁTUSÁNAK MAGYAR KIADÁSA

Harminc éve, hogy magyarul megjelent a reneszánsz művészetelmélet alapműve, Leonardo da Vinci, *Trattato della pittura* című traktátusa.¹ Jelentőségéhez nem fér kétség, a kiadásnak tulajdonképpen csak az az egy „hibája” van, hogy nem követte a többi, hasonlóan fontos mű kiadása. Mindeztideig hiányoznak az előfutárok és a kortársak (Cennino Cennini, Lorenzo Ghiberti, Piero della Francesca szövegei), és leginkább Leon Battista Alberti festészeti értekezése. Márpedig köztudott, és az említett Leonardo-kiadás előszavában Boskovits Miklós utal is rá,² hogy a mintegy fél évszázaddal korábban keletkezett Alberti-traktátus a leonardói festészetelmélet előfutára.

A festészetről műfajteremtő jelentőségű, és nem csupán az itáliai, hanem az egyetemes művészettörténetnek is jelentékeny forrása. Szabatos leírást tartalmaz a XV. századi festői perspektiváról, először írja le és fejt ki a festészet mint autonóm művészet elméleti kérdéseit, és megteremti a művelt festő ideáltípusát. A traktátus-irodalomban ez a mű a láncszem, amely összekapcsolja a késő középkori Cennini művét Piero della Francesca, Leonardo, majd Vasari, Lomazzo és Zuccari értekezéseivel. A művészettörténész szakember számára elsősorban emiatt értékes. Nem lehet tagadni kordokumentum-jellegét sem, mivel a Quattrocento művészetének, csakúgy fontos dokumentuma, mint tudományos és filozófiai gondolkodásának. Ennélfogva hasznos mind a történész mind a kort és művészetét kutató számára. Aligha szorul tehát bizonyításra magyar kiadásának fontossága.

Alábbi rövid tanulmányunkban a készülő magyar kiadás néhány elvi és módszertani kérdésével kívánunk foglalkozni. Afféle műhelytanulmánynak szánjuk írásunkat, amelyben azokból az elvi és metodikai problémákból szeretnénk néhányat megosztani az olvasóval, amelyek az eredeti mű magyar szövegváltozatának gondozása közben jelentkeztek. Dolgozatunk alapvetően művészettörténeti jellegű, és csak annyiban érint filológiai kérdéseket, amennyiben feltétlenül szükséges. Röviden tárgyalni fogjuk a traktátus latin- és olasznyelvű változatának keletkezési körülményeit és eltérő műfaji sajátosságait. Ezzel összefüggésben foglalkozunk a két változatot tartalmazó kéziratokkal, és megvizsgáljuk a modern kiadásokat, elsősorban a szövegváltozatok kiválasztása szempontjából. Végül fontolóra vesszük a magyar kiadás számára adott lehetőségeket.

¹ LEONARDO DA VINCI, *A festészetről*, ford. Gulyás Dénes, Bp., Corvina, 1967

² „A *Trattato della pittura* valóságos előképe egy olyan fölülményes intelligenciával megírt mű kellett legyen, mint Leon Battista Alberti a festészetről írott műve.” BOSKOVITS MIKLÓS, *A Trattato della pittura és Leonardo művészetelmélete*, id.kiad., 16

1. A két változat: a *De pictura* és a *Della pittura*

Alberti traktátusát tanulmányozva azonnal szembetalálkozunk azzal a – más Alberti-műnél is előfordul – körülménnyel, hogy a műnek két, azonos értékű változata van, egy latin és egy olasznyelvű. Mind a két változat a szerző műve, tehát mindkettő nem csak koncepciójában, hanem terminológiájában is autentikus.

Amennyire életrajzát ismerjük,³ Alberti firenzei tartózkodásával és az ottani képzőművészekkel kialakított kapcsolatával magyarázható a festészeti értekezés megírása. Eredetileg minden bizonnyal egy latinnyelvű teoretikus mű koncepciója született meg, és csak egy későbbi elhatározás lehetett a humanista traktátus átalakítása vulgáris nyelvű művészeti értekezéssé. Mindezt csak feltételezni lehet, tekintve, hogy közvetlen adat nem áll rendelkezésre a két változat keletkezéséről. A feltételezést a filológiai kutatások igazolták,⁴ és a vulgáris nyelvű változat élén szereplő *Prologus* egyes kijelentései is alátámasztják.⁵ Mindezek alapján ma már biztosra vehető, hogy az első változat a *De pictura* volt, amely 1435-ben készült el, és a következő évben szerzője elkészítette az olasznyelvű változatot is, amelyet igyekezett a festők számára hasznos művé formálni. Mint a *Prologus*-ban Brunelleschinek mondja, „Állhatatosan folytasd, amit nap mint nap cselekszel, oly dolgok feltalálását, amelyekkel csodálatos tehetséged örök dicsőséget és hírnevet szerez, és ha néhány szabad órád akadna, nagy örömet szereznél, ha e kis művemmel a festészetről átnéznéd, amelyet neked ajánlva tettem át toszkán nyelvre.”⁶

A *De pictura* és a *Della pittura*, jöllehet ugyanannak a műnek a két változata, két különböző szerzői szándékot testesít meg: az előbbi egy humanista traktátus, latin nyelven és latin terminológiával, az utóbbi egy olasznyelvű művészetelméleti értekezés, részben olaszosított latin, részben a kortárs művészeti szaknyelvből merített olasz terminológiával. A *De pictura* esetében a modell mind műfaji, mind módszertani szempontból a retorika volt, és azoknak a humanista erudícióval rendelkező olvasóknak volt szánva, akik meg tudták érteni és értékelni tudták a mű tartalmi és stílusi eredményeit.⁷ Más volt a helyzet a *Della pittura* esetében, amely valószínűleg abból a szándékból született, hogy éppen a festők ne legyenek kirekesztve a mű olvasói közül.

³ Alberti életére vonatkozóan a legfontosabb az ún. *Névtelen életrajz*, amelyet ma már önéletírásának tekintünk. Kiadva: ANICIO BONUCCI, *Vita (anonima)*, in *Opere volgari di Leon Battista Alberti*, vol. I. Firenze, 1843, XC–XCVIII; utóbb: RICCARDO FUBINI e ANNA MENCI GALLORINI, *L'autobiografia di Leon Battista Alberti. Studio e edizione*, „Rinascimento”, 12, 1972, 21–78. Továbbá ld. még GIROLAMO MANCINI, *Vita di Leon Battista Alberti*, 2a ed., Firenze, 1911, 4–16; CECIL GRAYSON, *Leon Battista Alberti: vita e opere*, in *Leon Battista Alberti*, Katalógus, a cura di JOSEPH RYKWERT e ANNE ENGEL, Olivetti-Electa, Milano, 1994, 28–38.

⁴ A két változat viszonyára, a kronológiára vonatkozó legfontosabb tanulmányok: CECIL GRAYSON, *Studi su L. B. Alberti*, „Rinascimento”, 1953, 54–62; PAUL HENRI MICHEL, *Le traité „De la peinture” de L.B. Alberti: version latine et version vulgaire*, in „Revue des études italiennes”, 1962, 80–91; CECIL GRAYSON, *The Text of Alberti's De pictura*, „Italian Studies – An Annual Review”, XXIII(1968), 71–92; MARIA PICCHIO SIMONELLI, *On Alberti's Treatises on Art and their Chronological Relationship*, in „Yearbook of Italian Studies”, Toronto, I(1971), pp. 75–102; NICOLETTA MARASCHIO, *Aspetti del bilinguismo albertiano nel „De Pictura”*, „Rinascimento”, 12 (1972), 183–228; Leon Battista Alberti, *Opere volgari*, III, a cura di C. GRAYSON, Bari, Laterza, 1973, 299–340.

⁵ Ld. erről tanulmányunkat: *Filippo Brunelleschinek szóló ajánlás Leon Battista Alberti festészetről írt traktátusában* in *Kelet és Nyugat között*, szerk. KOSZTA LÁSZLÓ, Szeged, 1995, 197–210.

⁶ „Tu tanto persevera in trovare, quanto fai di di in di, cose per quali il tuo ingegno maraviglioso s'acquista perpetua fama e nome, e se in tempo l'accade otio, mi piacerà rivegga questa mia operetta de pictura quale a tuo nome feci in lingua toscana.” *De pictura*, a cura di C. GRAYSON, Laterza, Roma–Bari, 1980, 8.

⁷ Ld. erről: MICHAEL BAXANDALL, *Giotto and the orators*, Oxford, 1971, olasz kiad., Milánó, 1994, az egész harmadik fejezet.

Így Alberti nem csupán lefordította a latin szöveget, hanem egyszerűsítette is, amennyiben számos passzust elhagyott belőle, amelyeket túl elvontnak ítélte a festők szempontjából. Jóllehet ehelyütt nincs lehetőség a két szöveg viszonyának részletes elemzésére, annyit általában megállapíthatunk, hogy az olasznyelvű szöveget alig egy-két mondatból bővítette, míg tíznél több helyen (főként az első és a második könyvben) hosszabb-rövidebb passzusokat elhagyott a latin szöveg átültetésénél.⁸ Főként ott tekintett el a latin mondat (vagy mondatok) lefordításától, ahol feleslegesnek ítélte új fogalom bevezetését, vagy nehéz lett volna a latin terminus olaszra fordítása, esetleg az idézett klasszikus példa túlságosan irodalmiassá, szónokiassá tette volna a tárgyalást. A kihagyott részletek arra utalnak, hogy Alberti bizonyos fogalmak magyarázatát (pl. a párhuzamosság) elhagyta, mivel azokat a festők által ismert dolgoknak ítélhette; másokat nem akart használni (pl. a symmetria), mivel azokra nem volt megfelelő terminus a korbéli olasz szaknyelvben, végül eltekintett a klasszikus festőkre, szobrászokra vonatkozó (többnyire Pliniustól származó) hivatkozásoktól, amelyeket eredetileg nyilván a humanista műveltségű olvasóknak szánt.

Látjuk tehát, hogy a két változat viszonya korántsem ítéltető meg sommásan, ennél fogva az is látható, mennyire problematikus válaszolni arra a kérdésre, vajon melyik az autentikus mű. Mielőtt azonban ezzel foglalkoznánk, ismerkedjünk meg röviden a kéziratok helyzetével.

2. A kéziratok és az eddigi kiadások

A De pictura – a kutatás jelenlegi állása szerint – tizenkilenc kódexben van meg, ezek közül egyikben a szöveg töredékes.⁹ Az alábbiakban álljon itt annak a tizennyoc kéziratnak a listája, amely a teljes szöveget tartalmazza.

1. **Ms II, VIII, 58** (1r-26r), Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, XV.sz.
2. **Ms. Vat.Lat.4569** (119r-162v), Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, XVI.sz.
3. **Ms. 767** (65r-103v) Firenze, Biblioteca Riccardiana, XVI.sz.
4. **Ms. B, II, 50** (1r-37r), Genova, Biblioteca Universitaria, XV.sz.
5. **Ms. Arm. CXII** (170r-207r), Livorno, Biblioteca Labronica, XVI.sz.
6. **Ms. B, VI, 38** Firenze, Biblioteca Marucelliana, XVIII.sz.,
7. **Ms. Ashb, 1155** (1r-89r) Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 1541
8. **Ms. 1448** (8r-54r), Lucca, Biblioteca Governativa, Padova, 1518
9. **Ms. O, 80, Sup.** (1r-52r), Milánó, Biblioteca Ambrosiana, XV.sz.
10. **Ms 90**, (1r-23r), University of North Carolina Library, XV.sz.
11. **Ms. Canon.Misc.121** (1r-47r), Oxford, Bodleian Library, XV.sz.
12. **Ms. 146** (1r-65r), Ravenna, Biblioteca Classense, XV.sz.
13. **Ms. Reg.Lat.1549** (1r-33v), Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, XV.sz.

⁸ A kérdéssel az egyik legalaposabb értekezés NICOLETTA MARASCHIO tanulmánya, *Aspetti del bilinguismo*, id. Vö. erről a témáról írt tanulmányunkkal: *La redazione volgare del De pictura di Leon Battista Alberti*, in „Italianistica Debreceniensis” 4 (1997) 9–25.

⁹ Felsorolásunkban a kutatás által ismert (GRAYSON, 1968, 1973; MARASCHIO, 1972; stb) és számontartott kéziratokat említjük. A csoportosításban az az öt kézirat szerepel az élen, amelyből hiányzik a Gonzaga hercegnek szóló ajánlás; ezek – GRAYSON (1968, 71–92) szerint – egy átdolgozás előtti változathoz tartoznak. Csak azokat a kódexeket említjük, amelyekben a teljes szöveg megtalálható.

14. **Ms. Ottob.Lat.1424** (1r-25v), Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, XV.sz.
15. **Ms. Vat.Lat.3151** (21v-66r), Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, XV. sz.
16. **Ms. Vat.Lat.8104** (1r-54v), Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, XVI.sz.
17. **Ms.3224** (105r-161v), Trento, Biblioteca Comunale, XV.sz.
18. **Ms (nem számozott)**, Waltham Mass, Brandeis University Library, XV.sz.

A vulgáris nyelvű verziót tartalmazó kódexek száma lényegesen kisebb, és ezekből is sokáig csak kettő volt ismert; a párizsi kódexben lévő változat utóbb vált ismertté.¹⁰ Alább felsoroljuk ezeket a kéziratokat is.

1. **MS Magliabechiano II, IV, 38**, Firenze, Biblioteca Nazionale (120r-136v).
2. **Ms. 273**, Verona, Biblioteca Capitolare.
3. **Cod. Ital. 1692**, Párizs, Bibliothèque Nationale, (MS.Fond. Ital.1692, 1r-31r.)

Mind a három kódex a teljes szöveget tartalmazza. A legjobb a Magliabechiano-kódex: autográf, Alberti műveinek fontos gyűjteménye, amely tartalmazza sajátkezű jegyzeteit is. A *Della pittura* a 120r- 136v -n található és 1436-ból való, a szöveg végén lévő dátum szerint: „Finis laus deo die xvij mensis julij mcccc36”.¹¹ Illusztrálatlan, mindössze egy geometriai rajz van benne a f.136v -n, amely azonban nem függ össze a *Della pittura* szövegével.

A két változat kézíratai tehát egymástól eltérő képet mutatnak. Számukat tekintve a latinnyelvűek vannak többségben, amit a kutatók a *De pictura* iránti nagyobb érdeklődéssel magyaráznak. Ezek a másolatok azonban hibásak és általában gyenge minőségűek. A *Della pittura* – a fenti magyarázat alapján – kevésbé lehetett széles körben elterjedt mű. Sőt az is valószínű, hogy közvetlen utóéletében – legalábbis egy időre – el is felejtődött. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy első kiadása¹² nem valamelyik olasznyelvű változat alapján készült, hanem a latin verzió fordítása volt. Ellentétben a latin változatokkal, a három olasz lényegesen magasabb színvonalú, és közöttük a legjobb a már említett firenzei Magliabechiano. Hozzá kell ehhez tenni, hogy egyedül ebben a változatban van csak meg a Brunelleschi-nek szóló ajánlás.

Ha mármost a kiadásokról szeretnénk képet alkotni magunknak, akkor azt azonnal észrevehetjük, hogy külön története van a *De pictura*, és külön a *Della pittura* kiadásainak. Az *editio princeps* a *De pictura* első kiadása volt, amely Bázelen jelent meg 1540-ben.¹³ Még a modern kiadások esetében is megvan a párhuzamosság, ha megfigyelhető is a *De pictura* kiadásainak relatíve nagyobb száma.

Érdemes lenne alaposabban áttanulmányozni a kiadások történetét, hogy képet kaphassunk a mű iránti érdeklődés alakulásáról. Most erre természetesen nincs lehetőségünk.

¹⁰ Első közlése: PAUL HENRI MICHEL, *Un idéal humain au XV siècle: la pensée de L.B. Alberti*, Paris, 1930, 22. Ld. még: RENÉ WATKINS, *Note on the parisian ms. of L.B. Alberti's vernacular Della Pittura*, „Rinascimento”, VI, 1955, 369-372; GRAYSON, 1973, 299–300.

¹¹ Leon Battista Alberti, *Opere volgari*, a cura di CECIL GRAYSON, vol.III., Bari, Laterza, 1973, 299 és alább. A firenzei kódexről ld. 299, és 367–68.o.

¹² *LA PITTURA DI LEONBATTISTA ALBERTI TRADOTTA PER M. LODOVICO DOMENICHI*. Con Gratia et Privilegio. In Vinegia Appresso GABRIEL GIOLITO DE FERRARI, M D XLVII (1547)

¹³ *De pictura praestantissimae artis et nunquam satis laudatae, libri tres absolutissimi, Leonis Baptistae de Albertis viri in omni genere scientiarum praecipue Mathematices doctissimi, iam primum in lucem editi Basileae, Anno M.D.XL mense Augusto*

Mégis fontos a modern kiadásoknak legalább abból a szempontból történő sorravétele, hogy melyik változat alapján készültek. Általában az első modern kiadásként kezelt Janitschek-féle németnyelvű kiadás¹⁴ a *Della pittura*-t vette alapul, és a firenzei Magliabechiano-kódexben lévő szöveget adta közre. Giovanni Papini 1913-ban megjelent (majd 1934-ben megismételt) kiadása Janitschek olasz verzióját reprodukálta.¹⁵ A *Della pittura* kritikai kiadását Luigi Mallè készítette el,¹⁶ Janitschekhez hasonlóan a firenzei kézirat alapján. John R. Spencer alapos filológiai felkészültséggel adta ki 1956-ban a *De pictura* angolnyelvű változatát,¹⁷ és igyekezett tekintettel lenni az olasz változatra is alapos jegyzetapparátusával. Máig alapvető Cecil Grayson munkássága az Alberti-mű kéziratának tanulmányozása és kiadása terén. Ő állította össze mind a két változat kéziratának repertóriumát, és máig érvényesen foglalt állást az alapvető kronológiai és filológiai kérdésekben. Kiadásaiban¹⁸ közreadta mind a latin, mind az olasz változat kritikailag precíz szövegét. A legutóbb (1993) megjelent francia kiadás¹⁹ lényegében elfogadja a Grayson-féle, immár standard-nek tekintett latin szöveget.

3. A magyar kiadás elvi és módszertani kérdései

Mindenekelőtt azt a korántsem egyszerű kérdést kell feltegyük, hogy vajon a magyar változat a *De pictura* vagy a *Della pittura* fordítása és kiadása legyen-e. A fentiekben, ha talán túl vázlatosan is, azt igyekeztünk bemutatni, mennyire nem egyszerű erre a kérdésre válaszolni. Talán nem is lehet rá megadni a megfelelő választ, hiszen bármelyik változat mellett döntünk is, a másik mindenképpen elvész számunkra. Természetesen lehet érveket felsorakoztatni mind a két változat mellett, és valószínűleg kitűnő magyar szövegváltozat készíthető mind a latin, mind az olasz verzió alapján. Lehetetlenség azonban megszabadulni a hiányérzettől, amit bármelyik változat mellőzése kelt.

Helytelen tehát így feltenni a kérdést. Sokkal célszerűbb azt kérdezni, vajon miként lehet magát a művet a legmegfelelőbbben szolgálni egy kiadással, milyen megoldás az, amellyel a legkisebb a hibás döntés kockázata, és a legtöbb ragadható meg Alberti traktátusából. Úgy gondolom, a kérdésre a helyes válasz az, hogy a *traktátust* tulajdonképpen mind a két változat együttesen jelenti, az is, ahogy Alberti latinul, mint humanista értekezést megírta, és aztán az is, ahogy egy más megfontolásból olaszra fordította. Ha a magyar kiadás ezt az elvi álláspontot akarja követni, akkor olyan megoldást kell találnia, amely lemond az eddigi gyakorlat

¹⁴ L.B. Albertis *Kleinere Kunsttheoretische Schriften Im originaltext herausgegeben übersetzt, erläutert, mit einer Einleitung und Excursen versehen von Hubert Janitschek*, in „Quellenschriften für Kunstgeschichte (...)“ XI, Wien, 1877, WILHELM BRAUMÜLLER

¹⁵ *Il trattato della pittura e i cinque ordini architetonici*, Con prefazione di G<IOVANNI> PAPINI, Lanciano, R. Carabba Editore, 1913 (1934)

¹⁶ Leon Battista Alberti, *Della Pittura*, edizione critica a cura di LUIGI MALLÉ, Firenze Sansoni, 1950.

¹⁷ *On Painting*. Translated with Introduction and Notes by JOHN R. SPENCER, London, Routledge & Kegan Paul, 1956; New Haven, Yale University Press, 1956 (1966)

¹⁸ *On Painting and On Sculpture. The Latin Texts of De Pictura and De Statua*, Edited with Translations Introduction and Notes by CECIL GRAYSON, London, Phaidon Press Ltd., 1972, és *Opere volgari* vol. III. a cura di CECIL GRAYSON, Bari, Gius. Laterza & Figli, 1973, 7–107.o.

¹⁹ *De la peinture, De Pictura (1435)*, Préface, traduction et notes par JEAN LOUIS SCHEFER, Introduction par SYLVIE DESWARTE-ROSA, Paris, Macula Dédale, 1993.

követéséről, és valami mást alkalmaz. Ennek megfelelően az *A festészetéről* szövege nem az egyik vagy a másik változat fordítása kell hogy legyen, hanem a traktátusé.

Itt van tehát annak a helyes módszernek kérdése, amely a lehető legjobban valósítja meg a fenti célt. Legjobb lenne nyilvánvalóan mind a két (latin és olasz) változat közlése, és azok egyetlen magyar szöveggel történő fordítása: ez azonban a nyomdatechnikai okok mellett más okok miatt sem lehetséges. A latin és olasz mondatok ugyanis nem minden esetben hűséges fordításai egymásnak, ennél fogva sok esetben nem volna egyetlen magyar mondattal megoldható a fordítás. A latin és az olasz szöveg párhuzamossága viszont lehetőséget ad az egyes mondatok kölcsönös értelmezésére: ezt a módszert követték a szöveg eddigi gondozói is.

A módszer kérdését akként lehet megoldani hogy a később készült olasz változatot célszerű alapul venni, és az Alberti által lefordítatlanul hagyott latin mondatokat is megőrizni. Minthogy Grayson immár konvencionálisan elfogadott szövege – nézetünk szerint – eléggé „szabadon” kezeli a kézirat eredtjét (interpunkció, latinizmusok „modernizálása”, stb), tanácsos a legjobbnak tartott Magliabechiano-változatot alapul venni egy autentikus verzió elkészítéséhez. Az eredeti újraolvasása nem jár együtt a Grayson által elért eredmények és az általa alkalmazott beosztás figyelmen kívül hagyásával. Ezzel lehetőség nyílik mind a Janitschek-, mind a Mallè-féle változatok hibáinak korrigálására is. Magától értetődő a Brunelleschi-nek szóló *Prologus* közlése is, ami egyedül ebben a kéziratban van meg.

A cél egy olyan olvasat elkészítése, amely túllép a kritikai kiadásban szereplő archaizáló olvasatokon, ugyanakkor nem követi a Grayson-féle értelmező interpunkciót sem. A legfőbb szempont a szöveghűség kell, hogy legyen és csak azokon a pontokon lehet eltérni az eredeti formáktól, ahol a mai nyelv ezt megköveteli (a névelők és a szavak elválasztása, nagybetűs mondatkezdés, stb).

Külön kérdés a terminológiáé, hiszen Alberti saját latin terminológiát teremtett ('circumscriptio'-rajzolás; 'luminum receptio'-megvilágítás, színezés, stb), amelynek a legtöbb esetben egyszerű tükörfordítással adta meg az olasz megfelelőjét ('circonscrizione'; 'ricevere de'lumi', stb). Magyar megfelelőjüket úgy kell megtalálni, hogy tekintettel legyünk az albertii értekezés hatása alatt kialakult olasz festészeti terminológiára (Leonardo), és a már létező magyar szakkifejezésekre.

FÜGGELÉK

A De pictura és a Della pictura kiadásai

Editio princeps

De pictura praestantissimae artis et nunquam satis laudatae, libri tres absolutissimi, Leonis Baptistae de Albertis viri in omni genere scientiarum praecipue Mathematices doctissimi, iam primum in lucem editi Basileae, Anno M.D.XL mense Augusto

A Della pictura kritikai kiadása

Leon Battista Alberti, *Della Pittura*, edizione critica a cura di Luigi Mallè, Firenze Sansoni, 1950.

LA PITTURA DI LEONBATTISTA ALBERTI TRADOTTA PER M. LODOVICO DOMENICHI.
Con Gratia et Privilegio. In Vinegia Appresso Gabriel Giolito de Ferrari, M D XLVII (1547)

Opuscoli morali di Leon Battista Alberti gentil'huomo fiorentino, tradotti e parte corretti da M. Cosimo Bartoli, Venezia, Francesco de'Franceschi, 1568 (tartalmazza a *Della pittura-t is*)

M. Vitruvii Pollionis De architectura libri decem. Accedunt... De pictura libri tres absolutissimi Leonis Baptistae de Albertis... Omnia in unum collecta, digesta et illustrata a Ioanne de Laert...
Amstelodami, apud Ludovicum Elzevirum, 1649

Trattato della pittura di Lionardo da Vinci... con la vita dell'istesso autore scritta da Rafaele /Trichet/ du Fresne. Ci sono giunti i tre libri della pittura, ed il trattato della statua di Leon-Battista Alberti, con la vita del medesimo. Paris, Langlois, 1651

Della Architettura di L.B.Alberti, libri X. Della Pittura, libri III. E Della Statua, libro I. Tradotti in lingua italiana da Cosimo Bartoli. Nova edizione da G. Leoni. In Londra, presso Tommaso Edlin, 1726, 3 vol.

Della Architettura, Della Pittura e Della Statua di L.B. Alberti. Traduzione di Cosimo Bartoli, Bologna, Nell'Istituto delle scienze, 1782 (újra kiadva, Milano, 1803, 2 vol. és Perugia, 1804, 2 vol.)

*El tratado de la pintura, por Leonardo de Vinci, y los tres libros che sobre el mismo arte escribió Leon Bautista Alberti, traducidos e ilustrados con algunas notas por D. Diego Antonio Rejón de Silva, ...*Madrid, Impr. Real, 1784 (újra kiad, Madrid, Impr. Real, 1827)

Della pittura e della statua di Leonbatista (sic) Alberti, Milano, Società tip. de'Classici italiani, 1804

Opere volgari di Leon Battista Alberti per la più parte inedite e tratte dagli autografi. di Anicio Bonucci, Firenze, 1843-7, Vol.IV. 11-86 (az olasz változat első nyomtatott kiadásá)

De la statue et de la peinture – Traités de Leon-Battista Alberti, Noble Florentin, Traduits du latin en français par Claudius Popelin. A Paris, Chez A. Lévy, Editeur, 29, rue de Seine, 1868

L.B. Albertis Kleinere Kunsttheoretische Schriften Im originaltext herausgegeben übersetzt, erlauert, mit einer Einleitung und Excursen versehen von HUBERT JANITSCHKE, in „Quellenschriften für Kunstgeschichte (...)” XI, Wien, 1877, Wilhelm Braumüller (olasz szöveg és német fordítás)

Il trattato della pittura e i cinque ordini architetonici, Con prefazione di G<IOVANNI> PAPINI, Lanciano, R.Carabba Editore, 1913 (1934) (Janitschek olasz szövegváltozatát veszi át)

On Painting. Translated with Introduction and Notes by JOHN R. SPENCER, London, Routledge & Kegan Paul, 1956; New Haven, Yale University Press, 1956 (1966)

On Painting and On Sculpture. The Latin Texts of De Pictura and De Statua, Edited with Translations Introduction and Notes by CECIL GRAYSON, London, Phaidon Press Ltd., 1972

De pictura praestantissima. The Printed Sources of Western Art 7. General editor: THEODORE BESTERMAN, Collegium Graphicum, Portland, Oregon, 1972 (az 1540-es bázeli kiadás faximile kiadása)

Opere volgari vol. III. a cura di CECIL GRAYSON, Bari, Gius. Laterza & Figli, 1973, 7-107.o.

Sobre la pintura, de Joaquim Dols Rusinol, Valencia, Fernando Torres, 1976

De pictura, a cura di CECIL GRAYSON, Roma-Bari, Gius. Laterza & Figli, Universale Laterza 580, 1980 (az 1973-as kiadás szövegével)

La pittura. Traduzione di Lodovico Domenichi (Venezia, 1547), Arnaldo Forni Editore, h.n., 1988 (az 1547-es velencei kiadás faximiléje)

De la peinture, De Pictura (1435), Préface, traduction et notes par JEAN LOUIS SCHEFER, Introduction par SYLVIE DESWARTE-ROSA, Paris, Macula Dédale, 1993

Gábor Hajnóczy

THE HUNGARIAN EDITION
OF LEON BATTISTA ALBERTI'S *ON PAINTING*
(1435–36)

Leon Battista Alberti's treatise on painting has two versions; the Latin one, i.e. *De pictura* was finished in 1435 while the Italian version, i.e. *Della pittura*, was written one year later. Both of them are Alberti's own work. There are eighteen Latin *codices* which contain the Latin version but only three which have the Italian one. Modern editions prepared translations on the basis of Latin or Italian version: the English (1956, 1972) and the French (1993) editions are translations of *De pictura*, while the German edition (1877) is a translation of *Della pittura*.

The present study proposes to give a new conception of edition. It suggests to prepare a version which would be the translation of the Italian text with the interpolation of Latin paragraphs missing from the Italian version. It is also suggested that the original Italian text should be revised on the basis of the Ms. Magliabechiano of Florence. The problems of correct Hungarian terminology on Renaissance art theory are also treated.

BIZANTINOLÓGIÁNK JEZSUITA KEZDETEI

Jóllehet Bizánc történeti irodalmának terméséből Hunyadi Mátyás király (1458–90) híres hollós könyvtárába is jutott,¹ mégsem onnan és mégsem akkor indult útjára a középgörög források tudományos igényű magyar feldolgozása. A Corvina hamar szétszórattott és a romlásnak századaiban két pogány közt őrlődő, vallási villongásoktól is meghasonlott magyarság erejéből nem futotta a régmúlt zavartalan szemlélésére: érdeklődése saját korára, illetve annak közvetlen előzményeire irányult.² Csakhogy a IX. századi ősök honfoglalásáról értékes emlékfoszlányokat őriztek meg a Keletrómai Császárság gondolkodó – nem egyszer koronás – fői. A XVIII. század immár újra békés Magyarországon végre alkalom nyílt arra, hogy ezek a források ismertté válhassanak a magyar tudományos élet számára. Ehhez a korszak egyik legjelentősebb történeti gyűjteménye, a *Corpus Byzantinae Historiae*³ kedvező hátteret biztosított.

A hazai történetírás XI. századi megszületése és XVIII. századi megéledése egyaránt az egyháziak érdeme. Az időközben több felekezetre bomlott magyar kereszténység a belharcolt elültével ekkorra jutott el odáig, hogy az egymás közti ellentétek a tudományosság nemes versengésévé szelidültek, s ezt tovább színesítette a katolikus rendek közötti rivalizálás. Legszorgosabbnak és legeredményesebbnek a Jézus-társaságbeliek mutatkoztak.

Timon Sámuel (1675–1736) 1733-ban állt elő *Imago antiquae Hungariae*⁴ című alkotásával. Ebben a régi Magyarország földjét, valamint hun, avar és magyar fejezetekre tagolt történelmét mutatta be. A jezsuita áldozópap-tanár⁵ új írói magatartást honosított meg: előszeretettel ütköztette az egyazon eseményről fennmaradt eltérő vélekedéseket, amelyek szó szerinti idézetét kritikái megjegyzései fűzik össze. A hazánkban addig ismeretlen módszerrel első magyarként Otrokocsi Főris Ferenc kísérletezett, csakhogy ő külföldön alkotott.⁶ Timon munkássága eképp egy korszak nyitánya, mégha mutatkoznak rajta a régiesség jelei is; bizánci ismeretei a XVII. századot idézik.⁷ Újítása azonban, amely majd a jezsuita történetírás két legnagyobbja, Pray György és Katona István által teljesebb ki, indokoltá teszi a kitérőt.

¹ MORAVCSIK GYULA: A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1934. 25. (MORAVCSIK 1934.) Legújabbban OLAJOS TERÉZ: A magyarországi bizantinológia a XX. században. In: KOSZTA LÁSZLÓ szerk.: Kelet és Nyugat között. Szeged, 1995. 381–382. (Olajos 1995.)

² HÓMAN BÁLINT: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. In: Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika Bp. 1938. 392. (HÓMAN 1938.) A XVI–XVII. század történetírásáról legrészletesebben: BARTONIEK EMMA: Fejezetek a XV–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp. 1975. (kézirat)

³ MORAVCSIK 1934. 5., OLAJOS 1995. 383.

⁴ TIMON SÁMUEL: *Imago antiquae Hungariae*. Kassa, 1733 (Timon 1733.)

⁵ Timon életéről és műveiről ld. SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái XIV. Bp. 1914. 180–182. (Szinyyei.) Iskolateremtő példájának méltatása: HÓMAN 1938. 399.

⁶ MORAVCSIK 1934. 26., Uő: Bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. 155.

⁷ TIMON 1733. 316–321.

Az *Imago antiquae Hungariae* lapjain eddig nem látott bőségben sorakoznak a nyugati feljegyzések: a honfoglalást Regino, Liutprand, Aventinus, valamint a Bajor és a Fuldai Évkönyvek alapján írta meg Timon Sámuel.⁸ Fejlett kritikai érzékét példázza ma is helyt álló meglátása, amellyel Aventinusénál többre becsüli a Fuldai Évkönyvek tudósításait, mondván „azok írója a magyarok bejövetelekor élt”.⁹ Timon ekkor az avarok Aventinustól megfogalmazott kipusztulása ellen érvelt, s megemlítette, hogy arról egyébként a görögök is hallgatnak.¹⁰ De a görögök hallgatása az *Imagot* is jellemzi: a honfoglaláskor egyetlen bizánci szerzőjeként csupán Georgios Kedrenos tűnik fel.¹¹ Természetes hát, hogy az *Imago* szerzője nem volt közvetlen hatással a középgörög tanulmányok megindulására. Jelentősége mégsem lebecsülendő: tudósi tekintélyének köszönhetően az elemző-bíráló gyakorlat hamar meggyökeresedett történeti irodalmunkban. Hatása – nem véletlenül – először rendtársai körében mutatkozott. Közülük került ki a honi bizantinológia első képviselője is.

Kéri Borgia Ferenc (1702–68) a XVIII. századi tudományos élet egyik legszínesebb alakja volt.¹² A természettannal, csillagászattal is foglalkozó bölcseleti és teológiai doktor még nagyszombati rektorsága előtt állt elő Bizánc történetiájának rövid foglalásával. Az 1738-tól folyamatosan közreadott *Epitome Historiae Byzantinae* harmadik, 1740-ben megjelent kötete a keleti császárság 829 és 975 közötti időszakát tekinti át.¹³ A bizánci történeti irodalom ez idő tájt teljesnek tudott természet első magyarként Kéri aratta le, ily módon az *Epitome* tárházát *Leo Grammaticus*, *Cedrenus*, *Zonaras*, *Symeon Logotheta*, *Georgius Monachus*, *Theophanes Continuator*, *Arethas* is gazdagította.¹⁴ Gyűjteménye legbecsesebb darabjának mindazonáltal VII. Konstantin császár (913–959) azon műve bizonyult, amelyet első kiadója a „*De administrando imperio*” (*DAI*) címmel látott el,¹⁵ s Kéri Borgia is ekként idézi, mit írt a „*Bíborbanszületett Császár a Birodalom Kormányzásáról feljegyzetekben*”.¹⁶

A jezsuita tudós rendjéhez méltó alapossággal látott neki az újonnan nyert adatok kiértékeléséhez: a görög kútfőkön túl a magyar és a nyugati krónikákra is tekintett. Lelkiismeretes forráselemzésének azonban gátat szabott választott témája, amelyet műve címében vállalt: Bizánc történelmének kivonata. Ám így is többet, s alaposabbat nyújt a IX–X. századi magyarságról, mint az egy rövidségre törekvő egyetemes jellegű történeti összefoglalástól elvárható lenne: A

⁸ TIMON 1733. 316.

⁹ „*De excidio denique Hunnorum, et Avarorum tacent Graeci, homines et viciniore Daciae, et suo pte ingenio loquaciores. Imo vero tantum abest, ut ab Ungaris Avari occisione occisi fuerint, ut ab iis appellationem Avarorum acceperint. Aperte enim id tradunt Annales Fuldenses; quorum scriptor sub adventum Ungarorum vixerit.*” TIMON 1733. 320.

¹⁰ Uo.

¹¹ TIMON 1733. 325. Georgios Kedrenos e tudósításait Ioannes Skylitzestől vette át. MORAVCSIK 1934. 122–123., 179.

¹² Kéri Borgia Ferenc életéről és műveiről ld. SZINNYEI VI. 1899. 102–104.

¹³ KÉRI BORGIA FERENC: *Epitome Historiae Byzantinae, e compluribus maximi Graecis scriptoribus concinnata. A Theophilo Imperatore ad Basilium Iuniorum. Nagyszombat, 1740.* (KÉRI 1740.) A korábbi kötetek bibliográfiai adatai: *Epitome... Ab Arcadio Imperatore ad Heraclium. Nagyszombat, 1738.*, *Epitome... Ab Heraclio ad Theophilum Imperatorem. Nagyszombat, 1739.* A kötetek a 395 és 610, illetve a 610 és 829 közötti időszakot fogják át. A legkorábbi témájú kötet negyedikként jelent meg: *Epitome... A Constantino Magno ad Basilium Iuniorum. Nagyszombat, 1741.*

¹⁴ Kéri közvetlenül latin változatban említi a görög írókat. Hóman Bálint szerint a *Corpus Byzantinae Historiae* második, velencei kiadását használta. HÓMAN 1938. 399.

¹⁵ MORAVCSIK 1934. 149.

¹⁶ „*Imperator Porphyrogenitus in Commentario de Administrando Imperii.*” KÉRI 1740. 55.

magyar história kutatásában elért eredményei nemzeti érdeklődéséből fakadtak, amely néhol az idegen tárgy kereteit is szétfeszítette.

Több ízben sorra vette, mint nevezték a különböző szerzők a magyarokat,¹⁷ s jórészt az *Ungros*, *Turcos* változatokat találta, ezért annál nagyobb lelkesedéssel fogott egy eltérő névalak magyarozatába. A *DAI.* 37. fejezetét nyitó mondatban szerepel – itt egyedül – egy *Mazaros* forma, ami köré Kéri tetszetős elméletet szőtt. Összevetve az általános türk, s az egyszeri, a magyarra kísértetiesen hasonló mazar elnevezést, arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Konstantin így különböztette meg a Pannóniába vonult magyarokat a Perzsiába szakadtaktól.¹⁸ Ez a vélekedése sokáig tartotta magát történetírásunkban, holott tévedésen alapult: a mazar változat nem a magyar, hanem a kazár népnév elírásával jött létre. E hibát még a párizsi kézirat másolója vétette, a legismertebb és legkorábban kiadott szövegváltozat készítője.¹⁹ Kéri Borgia Ferenc a földrajzi adatokkal jobb eredményre jutott: az Etil folyót elsőként ő azonosította a Volgával, valamint az Etil és a Jaik (Urál) vidékét is helyesen jelölte meg besenyő szállás-területként.²⁰

Amíg Timon – aki „szemmel láthatólag nem ismerte a Biborbanszületett feljegyzéseit”²¹ – Kedrenos alapján csupán egyetlen hadtörténeti szeletet tált olvasója elé, addig Kéri teljes képet adott a kor összefüggő hadműveleiről. A magyar-bolgár háborúkat Theophanes Continuatus és Ioannes Zonaras művei alapján adja elő a 890. évnél,²² ám a harci krónikán túl a szövetségi rendszerek tárgyalásakor tágabb forráskörből merít. Érinti az Arnulf és Svatopluk küzdelmében vállalt magyar részvételt – itt nyugati szerzőre, Aventinusra hagyatkozik²³ – és ezzel, tudniillik a hadak Pannóniába távoztával magyarázza immár Konstantin alapján a besenyőktől elszenvedett vereséget.²⁴ A bizánci történetre összpontosító szemlélet a honfoglalást így a keleti császárság és a bolgárok közötti háborúskodás szűrőjén keresztül láttatta.

Kéri Borgia Ferenc figyelme a X. század eseményeinek taglalásakor sem fordult el a magyaroktól. Bizáncig hatoló első hadjáratukat helyesen datálja 934-re,²⁵ a gyula, illetve Tormás és Bulcsú követjárásához is mintaszerű elemzést fűz. A karcha további sorsát követve megállapítja, hogy tévedett Kedrenos, mivel Bulcsú halálát János frank királynak és nem Ottónak tulajdonította.²⁶ A karcha és a gyula méltóságát a *DAI.* 40. fejezete szerint mutatta be.²⁷ A Konstantinnál fennmaradt Árpád-családfa első ismertetőjeként látható elégedettséggel nyugtázta, hogy Zoltán és Taksony nemcsak itt, de a magyar forrásokban is szerepel.²⁸

¹⁷ KÉRI 1740. 48., 82.

¹⁸ KÉRI 1740. 86.

¹⁹ MORAVCSIK GYULA: *Byzantinoturcica II.* Bp. 1943. 158., GY. MORAVCSIK–R. J. H. JENKINS: *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio I.* Bp. 1949. 166., II. (Commentary) London, 1962. 143., (MORAVCSIK–JENKINS, *DAI.* II.), MORAVCSIK GYULA: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Bp. 1984. 40. (Moravcsik, ÁMTBF.)

²⁰ KÉRI 1740. 85–86.

²¹ „R. P. Samuel Timon S. J. praeclare de Ungaria nova, et vetere meritis non videtur ad manum habuisse Porphyrogeniti commentarios...” KÉRI 1740. 87.

²² KÉRI 1740. 82–83.

²³ KÉRI 1740. 84. a) lábjegyzet

²⁴ KÉRI 1740. 85.

²⁵ KÉRI 1740. 132.

²⁶ KÉRI 1740. 145. Elgondolkodtató, hogy Kedrenos forrása, Skylitzes viszont helyesen említi Ottót. MORAVCSIK, ÁMTBF. 86.

²⁷ KÉRI 1740. 145–146.

²⁸ KÉRI 1740. 87.

Az elmondottakat tekintve meglepő, mily hamar elhalványult Kéri Borgia Ferenc emlékezete. A magyar szerzők XVIII. századi tudós életírója, a piarista Horányi Elek Bizánc kivonatos történelmének csak egy későbbi, „*Imperatores orientis, compendio exhibiti, e compluribus maximi Graecis scriptoribus, a Constantino Magno ad Constantinum ultimum, et expugnatam per Turcos Constantinopolim*” (Nagyszombat, 1744) néven kiadott változatát ismerte;²⁹ *Epitome Historiae Byzantinae* címen először Katona István említette Kéri munkáját.³⁰ Pray György hatalmas művében csak egyetlen hivatkozás erejéig fordult a bizánci történet összegzőjéhez,³¹ míg Konstantin magyar adatait – Pray után száz évvel – terjedelmes tanulmányában elemző Szabó Károly teljességgel mellőzi Kéri Borgia Ferencet.³² Hasonlóképpen hallgat róla Darkó Jenő, aki pedig a bizánci kutatások történetét tekintette át 1902-ben.³³ Ezzel ellenkezőleg Vásáry István újabban az *Epitome* íróját idegen tollakkal ékesítette úgy, hogy a *DAI*. első kiadóját látta és láttatta benne.³⁴ Moravcsik Gyula némileg pontosabban fogalmazott, amikor *A birodalom kormányzásáról* írott mű magyar tudósításának ismertetőjeként méltatta Kérit,³⁵ sőt XVIII. századi elődjének egy gondolatát a *Byzantinoturcica* jellegéül választotta, csak az évszámot vétette el: 1740 helyett 1739-re datálta az *Epitome* vonatkozó kötetének megjelentét.³⁶ Hóman Bálint közelebb járt az igazsághoz, mondván a jezsuita tudós a bizánci források magyar vonatkozású adatainak első kiaknázója volt.³⁷ Olajos Teréz a mai kutatásban hasonlóan helyesen mérte fel Kéri forrásgyűjtői jelentőségét, ám a kötetek megjelenési idejéről csak nagy általánosságokban szól.³⁸

Kéri Borgia Ferenc legfőbb, idáig meg nem fogalmazott jelentősége mégis abban áll, hogy *első és máig egyetlen magyarként önálló munkában megírta a Keletrómai Császárság történelmét, s ezáltal a honi bizantinológia megalapozójává vált. A középgörög történeti adatok legnagyobb része az ő munkássága révén jutott a magyar történeti köztudatba*. Különös, de épp Bizánc-kutatása magyarázza a 230 éve halott jezsuita tudós viszonylagos elfeledettségét: egyetemes tárgyú művében a magyarokról szóló előadás szükségszerűen töredezettre és hiányosra sikeredett, holott ez idő tájt ismét a nemzeti történelem került az érdeklődés középpontjába.

Anonymus *Gesta Hungarorum*a első kiadása óta (1746)³⁹ ellenállhatatlan erővel vonzott minden múltba néző tekintetet a hazai hagyomány felé. Időbe telt, amíg beilleszkedett a honfoglalás már ismert forrásai közé, ám ezután bevett gyakorlattá vált, hogy a Névtelen alkotását bizánci írók – elsősorban VII. Konstantin császár – feljegyzéseivel vetették össze. Ezt az utat Pray György (1723–1801) jelölte ki a magyar történetírás számára.

²⁹ HORÁNYI ELEK: *Memoria Hungarorum* II. Bécs, 1776. 333.

³⁰ KATONA ISTVÁN: *Historia critica regum Hungariae* XXXIX. Buda, 1809. 968.

³¹ PRAY GYÖRGY: *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Bécs, 1761. 315. (Pray 1761.)

³² SZABÓ KÁROLY: Bíborban született Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. In: Magyar Akadémiai Értesítő 1860. 61–167. (Szabó 1860.)

³³ DARKÓ JENŐ: A byzantini philologia fejlődése, mai állása és feladatai. In: Egyetemes Philologiai Közlöny 1902. 700–715. (Darkó 1902.)

³⁴ VÁSÁRY ISTVÁN: A magyar őstörténet kutatásának hagyományai. In: Magyar tudomány 1980. 369.

³⁵ MORAVCSIK 1934. 26.

³⁶ „*quae vocabula etsi non nihil in Grajum sermonem detorta Ungaricam certe originem aperte redolent*” KÉRI 1740. 87. MORAVCSIK GYULA: *Byzantinoturcica* I. Bp. 1942. 3. (MORAVCSIK 1942.) A berlini kiadások már nem tartalmazták az idézetet, de a téves évszám rögzült bennük. MORAVCSIK 1942. 219., 1958⁴. 375., 1983⁵. 375.

³⁷ HÓMAN 1938. 399.

³⁸ OLAJOS 1995. 383.

³⁹ BÉL MÁTYÁS kiadása. In: JOHANN GEORG SCHWANDTNER: *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Bécs, 1746. 1–38.

Az *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (1761)⁴⁰ szerzője számára a IX. századi magyar történelem alapkérdésévé vált az első fejedelem személye: Álmos, vagy Árpád? Pray koponyájában Anonymus birokra kelt a Biborbanszületettel. A valóságban soha le nem folytatott vitájukat a jezsuita szenvedélyes tudósi természete hívta életre. Bíráló alkata egyértelműsége törekedett és ehhez az út – eddig nem látott anyagismerete révén – a források szakadatlan ütközésén keresztül vezetett. A gesta írója felett érdes szavakkal ítélkezik: „*Béla Jegyzője pedig abban, hogy Álmost első fejedelemnek állítja, akinek vezérletével a magyarok kijöttek Szkítiából, erősen téved a Biborbanszületett tanúságához képest, öszerinte ugyanis a türkök felett egyetlen más fejedelem sem gyakorolt hatalmat Árpád előtt*”.⁴¹

A DAI. 38. fejezetéből vett kitétel rendre visszatér későbbi fejtegetéseiben, csak hogy ez a sarkalatos tanná merevített megállapítás nem adott Konstantinnak kizárólagos tekintélyt. Egy másik helyen (40. fejezet) a császár úgy emlékezik, hogy a bolgár háború idején a magyarok élén Levente állt, azt sugallva ezzel, hogy Árpád ekkor már nem volt életben: ezt Pray György Georgios Monachos Continuatus alapján utasította el.⁴² E forrásból előkerült Kusán is; őt könnyen azonosította a nyugati források Kusáljával.⁴³ Sokkal inkább figyelemre méltó Kusán beillesztése a magyar főméltóságok közé, minthogy annak idején Timon Sámuel elmulasztotta Árpád vezér és Kusál király címének összehasonlítását;⁴⁴ Pray György már a bizánciaktól nyert többlettudással felvértezve foglalta rendszerbe a IX. századi magyarság hatalmi viszonyait. Végkövetkeztetésében kizárja Kusán királyságát: szerinte Árpád társa a legfőbb hadvezér, esetleg karcha lehetett.⁴⁵ Pray álláspontja tudománytörténeti jelentőségű: a legújabb kutatásban megfogalmazott Árpád künde – Kusál gyula-kettősség gondolata⁴⁶ eképp a XVIII. századba mutat vissza.

Pray György elsősege a Konstantinnál fennmaradt X. századi Árpádok elrendezésében is vitathatatlan, mivel Kéri Borgia Ferenc megelégedett a nevek pusztja felsorolásával.⁴⁷ Az *Annales veteres*ben közzétett származásrend mégsem bizonyult mindenütt időtállóknak. A DAI. 40. fejezetében található ellentmondást, tudniillik a korábban említett Levente későbbi kihagyását az Árpád-fiak közül, még fel tudta oldani azzal, hogy az elsőszülött korai halálát feltételezte, hanem a családfa ágaiba végül belegabalyodott, amint ezt Fajsz esete példázza: őt *Phalitzi, Phales* néven két külön személyként szerepelteti.⁴⁸ Hasonlóképpen felemás gyümölcsöt érlelt ama törekvése, ahogy adatait nem csupán történeti, de nyelvi szempontból is vizsgálta. A „*Sabart-asphali*” formában idézett név mögött a szabirokat és az eftalita hunokat vélte fölfedezni,⁴⁹ de „*Atel et Cusu*” is fogalom párrá lett általa, utótagjában a Bug (*Cubu*) folyó megjelölve.⁵⁰ Mindezek beármýekölják sikerültebb szófejtését, holott első magyarként ő oldotta meg a mazarok

⁴⁰ E könyvének hatására rendi előjárói felmentették papi, tanári teendői alól, hogy kizárólag kutatásainak élhessen. HÓMAN 1938. 407.

⁴¹ „*Belae vero Notarius in eo, quod Almus primum ducem posuit, cujus auspicio Hungari ex Scythia egressi sint, vehementer lapsus est teste Porphyrogenita, qui Turcis nullum ducem suprema potestate praeditum ante Arpadum fuisse*” PRAY 1761. 310.

⁴² PRAY 1761. 326.

⁴³ PRAY 1761. 328.

⁴⁴ TIMON 1733. 342., 319.

⁴⁵ PRAY 1761. 343.

⁴⁶ KRISTÓ GYULA: Honfoglaló fejedelmek. Árpád és Kurszán. Szeged, 1993. (KRISTÓ 1993.)

⁴⁷ KÉRI 1740. 87.

⁴⁸ PRAY 1761. 343.

⁴⁹ PRAY 1761. 306. V.ö. MORAVCSIK–JENKINS, DAI. II. 147., MORAVCSIK, ÁMTBF. 43.

⁵⁰ PRAY 1761. 307. V.ö. SZABÓ 1860. 123.

rejtélyét; nevüket a kazárok nyilvánvaló elírásának minősítette.⁵¹ Pray György munkásságával delelőjére ért a jezsuita bizantinológia. A középgörög források ezután háttérbe húzódtak; a hazai hagyomány – főleg Anonymus gestaája – visszahódította uralmát. Az már a magyar történetírás újabb érdekessége, hogy a „nemzeti fordulatot” Pray 9 évvel fiatalabb rendtársa hajtotta végre.

Katona István (1732–1811) a felhalmozott tudásanyagot készen kapta jezsuita íróelődeitől, ám anonymusi ihletettsége új irányt szabott a honfoglalás korának megítélésében. Ez a törekvés jól érvényesül az első magyar fejedelem kilétét taglaló „Konstantin – Anonymus-vita” újragondolásában. A *Historia critica primorum Hungariae ducum* (1778) már fejezetcímeiben is elárulja: Katona Prayjal ellentétben Álmost, s nem Árpádot tartotta első fejedelmünknek.⁵² A *Gesta Hungarorum*on alapuló vélemény kifejtésekor pedig egy új írói magatartás bontakozik ki, amely szintén szokatlan az *Annales veteres*ben tapasztaltakhoz képest: ott Pray az ellentéteket élezte ki, itt Katona a gesta és a *DAI*. hasonló vonásait hangsúlyozza, mint például a hét vezér, illetve hét törzs szerinti tagolódást.⁵³ Az egyeztető szándék ugyanakkor nem egyenrangúnak ítélte forrásokra irányul: a Névtelen művéhez pusztán kiegészítőleg társulnak a külföldi kútfőkből mert adatok.

A fordulat a bizánci emlékek kiértékelésében érezte igazán hatását. Katona István a mazar-kérdés újbóli (félre)magyarázatával igen jelentős visszalépést tett: Kéri Borgia tévedését a XIX. századra örököltette át,⁵⁴ ahol Szabó Károly tartósította azt.⁵⁵

Katona nagy figyelemmel tekintett a honfoglaló törzsek nevére. Elemzéseiben érdekes módon rossz irányban indulva bukkant helyenként jó megoldásokra. Tévfútra az vitte, hogy a Kabar, Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi alkotta szövetséget a kazárok azon nyolc törzsének hitte, akik elszakadva övéiktől a türkökhöz, azaz a magyarokhoz csatlakoztak.⁵⁶ E félreértés Pray György történetkritikai értekezéséből eredt, amelyet *Annalesei*hez fűzött.⁵⁷ Hibái ellenére sem lehet azonban elvitatni tőle, hogy Katona István volt az első honi tudós, aki a konstantini ékes középgörögségbe burkolt törökös neveket megkísérelte az újkori magyar nyelvhasználat szerint azonosítani, s Nyék, Megyer, Tarján és Keszi helyes megnevezésével éppen félsikerrel járt.⁵⁸

Jóval elgondolkodtatóbbak Katona István személynévféjtései. Mind kritikai történetében,⁵⁹ mind magyar kortani kivonatában, az *Epitome chronologia rerum Hungaricarum* (1796) lapjain⁶⁰ megpendítette Előd és Levedi azonosságát; e nézet ma is él.⁶¹ Katonának szintén feltűnt Levente hiánya. Igaz, a *DAI*. 40. fejezetében található ellentmondásra Pray György

⁵¹ PRAY 1761. 324.

⁵² KATONA ISTVÁN: *Historia critica primorum Hungariae ducum*. Pest, 1778. „*Almus, Dux I.*” 34–107., „*Arpadus, Dux II.*” 107–268. (KATONA 1778.)

⁵³ KATONA 1778. 36–38. Ld. még KATONA ISTVÁN: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum*. Pars I. Periodus Arpadiana. Buda, 1796. 10. (Katona 1796.)

⁵⁴ KATONA 1778. 48.

⁵⁵ SZABÓ 1860. 96. V. ö. 20. jegyzet.

⁵⁶ KATONA 1778. 97–98.

⁵⁷ PRAY GYÖRGY: *Dissertationes historio-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Bécs, 1774. 96.

⁵⁸ KATONA 1778. 98.

⁵⁹ KATONA 1778. 114.

⁶⁰ KATONA 1796. 15.

⁶¹ GYÖRFFY GYÖRGY: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1993. 45.

irányította figyelmét,⁶² akitől a konstantini tévedésekre vonatkozó kritikát át is vette, ám Árpád első fiát nem a csatamezőn halva, hanem a családfán rejtőzve vélte felfedezni: „*nem azért hallgatta el amott Levente nevét, mert amidőn ő otthon vitézkedett, meghalt, hanem mert Jelekh, vagy egy másik Árpád-fi neve alatt lappangott, avagy kénevé volt és a Levente, azaz bajvivó megszólítást előnévként vette fel.*”⁶³ Árpád vezértársa úgyszintén Katona révén vált hosszú időre Kurszánná: a Kusál, Kusán változatok természetesen Anonymus kedvéért szorultak háttérbe.⁶⁴

Még egy feltűnő tanújelét adta Katona alapos kutatói magatartásának, amellyel a nála egyébként kiegészítő szerepet játszó középgörög kútfők felé fordult. A *Historia critica* előszavában a Biborbanszületett császár munkái között említ egy bizonyos harcászati művet,⁶⁵ de aztán hamar eltekintett a számára értéktelen töredéktől: *Historia pragmatica Hungariae* (1782) című összefoglalásában a honfoglaló magyarok hadi tudományát elsőként elemző Katona csupán Regino, Aventinus és Anonymus ösztövére elmélkedéseire támaszkodhatott.⁶⁶ Talán a szűkös források szegték kedvét, mindenesetre a háborús dolgokkal később már nem foglalkozott, holott nem sokat kellett volna várnia ahhoz, hogy az említetteknel messze bővebb kútfők adataihoz jusson.

1783-ban a VI. (Bölcs) Leó császár (886–912) tollából való *Taktika* vált ismertté a hazai tudomány előtt; egyes részleteit görög és latin nyelven Kollár Ádám Ferenc (1718–83) tette közzé. Kollár Ádám még 1748-ban hagyta el a Jézus-Társaságot és a bécsi könyvtárba került, ahol feltétlen udvarhűsége révén egyre magasabb tisztségbe jutott, mindemellett zavartalanul kutathatott. Felhalmozott tudása tükröződik abban is, hogy a korábbi kiadásokon kívül a *Taktika* bécsi kéziratát is felhasználta.⁶⁷

Műve a Maurikios alapján készült, de a IX. század valóságát is tükröző⁶⁸ *Taktika* magyar fejezeteit és egyes szláv vonatkozású részleteit tartalmazza.⁶⁹ Nemzeti tudományosságunk érthetően kevesebbet foglalkozott azzal, hogy mit írt Leó a szlávokról, csak hogy Kollár annál inkább törődött vele. Csak hogy emiatt kihasználatlanul hagyta a Katona István előtt még meg nem nyíló lehetőséget, s nem vetette össze a magyar harcművészet latin adatait Leó bő értekezésével: jobban érdekelte távoli őseinek történelme. Olyannyira, hogy amíg könyvének magyar fejezetében pusztán Bölcs Leótól idéz, addig a szláv történetben megszólaltatta fiát is: Biborbanszületett Konstantin a *DAI.* 36. – egyébként dalmát ügyeket tárgyaló – fejezetével képviselteti magát; a görög eredetét itt is latin fordítás egészíti ki.⁷⁰

A *Taktika* szó szerint regényes úton jutott történeti köztudatunkba, hiszen e harcászati mű első felhasználója és népszerűsítője Dugonics András volt. 1786-ban írott nagy hatású történelmi regénye, az *Etelka* bevezetőjében így mutatja be könyvét: „*Le-irtam Régi Magyarainknak Vitézségeket;... Ellenségeik ellen Hadi-mesterségeket. Mind-ezeket nem újjamból*

⁶² KATONA 1778. 159–160. V. ő. Pray 1761. 343.

⁶³ „*Non igitur ea de causa Liunticam ibi non nominat, quod, dum rem fortiter domi gerit, mortem oppetierit; sed vel quia sub Jelechi vel alterius alicuius Arpa di filii nomine latuerit, vel binomius fuerit, ac appellativum Leventae, seu pugilis, agnomen adsciverit.*” KATONA 1778. 160. V. ő. MORAVCSIK, ÁMTBF. 47.

⁶⁴ KATONA 1778. 160–161. V. ő. KRISTÓ 1993.

⁶⁵ KATONA 1778. 4.

⁶⁶ KATONA ISTVÁN: *Historia pragmatica Hungariae* I. Buda, 1782. 22–25.

⁶⁷ KOLLÁR ÁDÁM FERENC: *Historia iurisque publici regni Ungariae amoenitates*. Volumen I. Bécs, 1783. 13–14. (KOLLÁR 1783.)

⁶⁸ MORAVCSIK GYULA: Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok* 1951. 334–353.

⁶⁹ KOLLÁR 1783. 20–44., illetve 64–71.

⁷⁰ KOLLÁR 1783. 84–87.

szoptam; hanem ama' Nap-keleti Bölcs Császárnak, Leónak Írásiból vettem. Ez jól ismérte az akkori Magyarokat. Élt-is segítségekkel a' Bolgárok ellen. Ha Magyar lett volna; jobban a' Magyarokat meg-nem-dicsérhete volna." Meglepő Leó ily gyors elismertsége, ugyanis három évvel felbukkanása után Dugonics szemében Anonymussal egyenértékű szerzővé emelkedett: „Így tehát egy Császár, és egy Író-deák gyűjtotta-meg előttem a' mécsset, melyly szinte el-aludt Országunkban, ha Schwandtner, és Kollár fel-nem-élesztették volna. E' két Tudós embereknek Hamvok is áldásra, és emlékezetre méltók a hál'-adó Magyaroknál.”⁷¹

A későbbi idők nem igazolták Dugonics lelkes áradozását. Kollár Ádám Ferenc bizantinológiai érdemei elhalványultak, illetve valótlan vonásokat vettek fel. Darkó Jenő a *DAI*. magyar vonatkozású részeinek kiadásáért is méltatta,⁷² csak hogy a konstantini szöveg közlését egy soha nem volt Kollár-könyvben vélte felfedezni. A középgörög kutatás kizárólag *Amoenitates*a által gazdagodott, de utolsó művének további jogtörténeti fejezetei elvonták a figyelmet a *Taktika*-szemelvényekről.

A magyar bizantinológia sorsát az a vonzerő határozta meg, amelyet az új forrásokkal gazdagodott nemzeti múlt bocsátott ki. A honi középgörög tanulmányok őstörténetét fémjelző három jezsuita a fokozatosan magyarközpontúvá váló Bizánc-kutatás egy-egy állomását személyesíti meg, míg negyedik – a renddel szembefordult – társuk a legrészletesebb honfoglaláskori magyar hadtörténetet tette közzé. Elsőként Kéri Borgia Ferenc, az új, akkor még egyetemes tudományág létrehozója tűnt ki a bizánci források helyenként nemzeti szempontú megközelítésével; majd Pray György volt az, aki a keleti császárság íróit bevezette történelmünk neves és Névtelen jegyzői közé; ott Katona István állapította meg a középgörög feljegyzések alárendelt helyét a magyar historiában. Kollár Ádám Ferenc egyetlen, de annál jelentősebb forrással bővítette a bizánci ismeretek körét. A folytatást még az 1773. esztendőben kelt pápai bulla akasztotta meg a Jézus-Társaság feloszlásával. A tudományélesztő szellemi közösség megszűnt, az ott megszerzett műveltséget Pray és Katona már csak személyében vitte tovább. A két köztiszteletben álló egyházi halála után a magyarság figyelme a régmúlt szemlélésétől újra saját kora felé fordult.

⁷¹ DUGONICS ANDRÁS: *Etelka*. Pozsony–Kassa, 1788. A₁–A₃.

⁷² DARKÓ 1902. 710.

THE JESUIT BEGINNING OF OUR BYZANTINOLOGY

Although some Middle Greek codices were kept in the Bibliotheca Corvina, the scientific treatment of the Byzantine sources started only in the XVIIIth century in our country. The first period of the researchwork is connected with four Jesuit sacristans. The Middle Greek informations of the early Hungarian past – for example emperor Constantine's VII details in 1740 – were introduced to the native historical common knowledge by Ferenc Borgia Kéri (1702–68). He was the establisher of the Hungarian byzantinology and the only domestic scientist up till now, who wrote a synthesis about the history of the East Roman Empire. These important sources were compared with the national tradition by György Pray (1723–1801). On the other hand István Katona (1732–1811) gave them an inferior role to Anonymus. Ádám Ferenc Kollár (1718–83) was the publisher of the Hungarian chapter from emperor Leo's VI *Tactica*. The work was continued after the dissolution of the Jesus Society (1773), but when Pray and Katona died, the first part of the Hungarian byzantinology was finished.

MAGYARORSZÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS SZEREPVÁLLALÁSA A MEMOÁROK TÜKRÉBEN

A Horthy-korszakra visszatekintő memoárirók számára megkerülhetetlen téma Magyarország 1941-es hadbalépése. A kor sok fontos szereplője fogalmazta meg gondolatait tetteiről, felelősségéről. Vannak, akik tényszerűen írják le az átélt eseményeket és saját szerepük tárgyalásakor is erre törekszenek, mások a „végzetszerű kényszerre”, a „tragikus magyar sorsra”, vagy a német befolyásra hivatkozva nem is vizsgálják a döntések belső hátterét.

A továbbiakban naplók, visszaemlékezések és emlékiratok felidézésével kíséreljük meg nyomon követni a Magyarország hadbalépésének körülményeivel kapcsolatos véleményeket, azok formálódását, változásait. A leggyakrabban felmerülő, vitatott kérdések a következők: törvényszerű volt-e a hadbalépés, ki játszotta ebben a legnagyobb szerepet – Horthy Miklós, Bárdossy László, Werth Henrik, a szélsőjobboldali beállítottságú katonatisztek, a németek –, illetve kik és miért bombázták Kassát.

A második világháború hadműveleteinek megindulása után a magyar politikai vezetés legfőbb célja a fegyveres semlegesség megőrzése volt. Ez 1941 áprilisáig sikerült, Jugoszlávia megtámadásához viszont már csatlakozott Magyarország is.¹ A döntés után Teleki Pál öngyilkossága sokak szerint a kiúttalanságot demonstrálta: a kialakult helyzetben nem volt igazi alternatívája az önálló lépéseknek.² A területi revízió befejezésének igénye motiválhatta a csatlakozást, és a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács döntése szerint a magyar szerepvállalás nem is terjedhetett túl a történelmi határokon.³ 1941. június 27-én viszont Bárdossy László miniszterelnök és Horthy Miklós kormányzó a máig ismeretlen eredetű kassai bombatámadást szovjet hadicselekményként értelmezve bejelentették a hadiállapot beálltát, a Szovjetunió elleni

¹ 1941. április 11.

² Barcza György londoni magyar követ 1941. február 7-én tájékoztatást küldött arról, hogy Eden külügyminiszter magához hívatta, és „barátilag, de teljesen őszintén” kívánt beszélni vele. Többek között kijelentette: bár tisztában vannak azzal, hogy a magyarok helyzete a német nyomás miatt milyen nehéz, győzelem esetén az angol kormány különbséget fog tenni „kényszer és önkéntes hajlandóság között amellyel egy ország a nyomásnak ellenállni törekszik, vagy nem.” (DIMK. V. 860-861.) Teleki Pál 1941. március 3-ai feljegyzései (melyeket a londoni és a washingtoni magyar követnek küldött) tükrözik a fentiekkel kapcsolatos kétségeit: a nagyhatalmak ezután is a saját érdekeiknek megfelelően viszonyulnak majd a kisállamokhoz, nem vesznek tudomást a „helyzetek különbözőségéről”. Így nagyon nehéz egyszerre megfelelni az angolok által támasztott feltételeknek, és a „modern ideológiák erős és győzelmeik által alátámasztott vonzerejének” ellenállni. (DIMK V. 893-902.) Később a délvidéki bevonulás kérdését emlékirata szerint Churchill is úgy ítélte meg, hogy Magyarország két rossz között választhatott: vagy a német megszállás, vagy a szélsőség. (CHURCHILL I. 1989:481-482.)

³ Meg kell jegyezni azonban, hogy a hadművelleti területek határa végül kitolódott. A gyorshadtestet 1941. április 16-tól május 6-ig a List tábornok vezette 12. német hadseregnek rendelték alá. Német parancsnokság alatt az 1918-as határokat átlépve, Kelet-Horvátországon át a szerbiai Valjevoig nyomultak előre, de semmilyen harci cselekményben nem vettek részt.

német támadáshoz való csatlakozást. A kormány és az országgyűlés mindkét háza – a törvényes rendelkezés⁴ szerint utólag kikérve véleményüket – támogatta a döntést.

Az ismert tényekről más kép bontakozik ki a közvetlen benyomásokat rögzítő naplók alapján, mint a később keletkezett emlékiratokban, visszaemlékezésekben. A naplók azt valószínűsítik, hogy a kortársak – függetlenül attól, helyeselték-e a háborús részvételt – nem vonták kétségbe a döntés törvényes voltát. Ha meglepődtek is, elhitték, hogy szovjet támadás történt és nem vitatták a válaszlépés szükségességét. A döntés törvényessége csak a később keletkezett naplókban, memoárokbán kérdőjeleződik meg, és ugyancsak később merül fel az idegen befolyás gondolata is. Érdekes példa erre Shvoy Kálmán memoárja. Ő 1941-ben naplót írt, és ebbe csak ennyit jegyzett le június 27-én: „Magyar-szovjet hadiállapot következett be. – A képviselőházban Bárdossy László ezt pár szóval bejelentette.” 1952-ben azonban a következőkkel egészítette ki naplóját: „A hadüzenetet illetően a kormány alkotmányellenesen járt el, mert a parlamentnek csak a már megtörtént hadüzenetet jelentette be, holott neki az országgyűlés két házától előzőleg kellett volna a hadüzenethez a felhatalmazást kérni”.⁵ Más memoárokbán is szerepel a hadüzenet kifejezés vagy annak körülírása a hadiállapot beálltának bejelentése helyett. Kivétel ez alól például Horthy Miklós, aki idézi a hivatalos nyilatkozatot: „Magyarország a felségterületén végrehajtott, nemzetközijog-ellenes, ismételt szovjetorosz légitámadás miatt a Szovjetunióval hadiállapotban lévőnek tekinti magát.”⁶

A visszaszerzett területek megtartásának igénye a kialakult helyzetben biztosan erősítette az egyetértést 1941 júniusában, amikor Románia és Szlovákia már német szövetségben kiküldte csapatait a szovjet frontra. A következmények 1941 decemberéig – a gyors német győzelem reményében – nem tűntek veszélyesnek.⁷ A kezdetben jelképesnek szánt magyar részvétel azonban a háború menetének megváltozásával egyre fontosabbá vált az erőfölényét elvesztő német hadvezetés számára. Magyarország 1942-ben arra kényszerült, hogy hadsereget küldjön a szovjet frontra. Ez a súlyos kötelezettségvállalás – és a háború menetében beálló fordulat – készítetett sokakat az 1941-es döntés felülvizsgálatára. Megjelenik az a gondolat, hogy a „dicsszomjas katonák” – élükön Werth Henrikkel – illetve Bárdossy László sodorták bele ebbe a helyzetbe Magyarországot, 1944-ben pedig már a német befolyás (sőt cselszövés) következményeként tárgyalják néhányan a kialakult helyzetet.⁸ Ekkortól vetődik fel Horthy Miklós felelőssége is.⁹

Werth Henrik vezérkari főnök 1941 május-júniusában valóban arra törekedett, hogy elérje: szülessék megegyezés a német-magyar katonai együttműködésről a küszöbönálló, Szovjetunió elleni háborúban. Mivel a külügyminiszterhez benyújtott május 6-ai és 31-ei memorandumaira nem kapott kedvező választ, újabb átiratában a következőképpen érvelt június

⁴ 1920/XVII. törvénycikk.

⁵ SHVOY 1983:225.

⁶ HORTHY 1990:251.

⁷ Andorka Rudolf azonban 1941 november 16-ai feljegyzése szerint már ekkor kételkedett a sikerben: „Az orosz helyzet most már határozottan azt mutatja, hogy az egész hadjárat egy nagy fiaskó volt. Sem a katonai, sem a politikai célt nem érték el. Az oroszok nyertek öt értékes hónapot, s mi lesz tavasszal?” 17-én idézi egy benzinkutas, megítélése szerint a helyzetet tökéletesen tükröző viccét: „Az Adolfnál van a duma, a másik oldalon a kaja!” ANDORKA 1978:199-200.

⁸ Ld. Náray Antal, Barcza György és Nagybacsoni Nagy Vilmos memoárjait.

⁹ Például Fenyő Miksa naplójában.

14-én: „Szilárd meggyőződéseim szerint Magyarország a német-orosz háborúban nem maradhat tétlen. E háborúban részt kell vennünk:

1. mert ezt megköveteli az ország területi épségének, valamint állami, társadalmi és gazdasági rendszerünk biztosítása,

2. mert jövőnk érdekében az orosz szomszédság gyengítése és eltávolítása határainkról elsőrendű nemzeti érdekünk,

3. mert erre kötelez a keresztény nemzeti alapon álló világnézetünk és a bolsevizmussal szembeni elvi állásfoglalásunk úgy a múltban, mint a jelenben is,

4. mert politikailag a tengelyhatalmak mellett véglegesen lekötöttük magunkat,

5. mert további országgyarapításunk is ettől függ.”¹⁰

Bárdossy László ugyancsak június 14-én, a minisztertanács rendkívüli ülésén ismertette az átiratot és válaszolt is rá. Válaszának legfontosabb pontjai: Magyarország kellőképpen bebizonyította már, hogy a tengelyhatalmak oldalán áll, nincs szükség újabb demonstrációra, a német-szovjet viszony alakulásáról pedig kérése ellenére nem tájékoztatták. A magyar részvételre vonatkozóan hangsúlyozta, hogy a németek nem kérnek aktív közreműködést. Értesülése szerint Hitler más szerepet szán a Szovjetunióval szemben területi követelésekkel nem rendelkező Magyarországnak, mint Romániának és Finnországnak. Bárdossy sorra cáfolja Werth érveit, egyértelművé téve, hogy „határozott német kívánság vagy felszólítás nélkül” nem járul hozzá katonai előkészületek megtételéhez.¹¹ E döntéséhez tartotta is magát a kassai bombázásig.

Annak ellenére, hogy Werth Henrik célja a mielőbbi hadbalépés volt, és német katonai kapcsolatai is cselekvésre akarták késztetni, a vezérkari főnök tudomásul vette a politikusok döntését. Kurt Himer¹² tábornok meg is jegyzi jelentésében, hogy „Werth nem képes megbirkózni a pillanat nagyságával”, mert aláveti magát a politikusok döntésének, holott „most a katonáké a szó”.¹³

E tények ellenére a memoárok egy részében egyértelmű a szerzői állásfoglalás: Magyarország hadalépéséért személy szerint csak a miniszterelnök és Werth Henrik felelősek. Barcza György is Bárdossyt hibáztatja, mert úgy véli: „...minden német kényszer nélkül egy tollvonással belevitte az országot a Szovjet elleni háborúba. ... Sokan voltak azonban olyanok is, akik az egész repülőtmadástartást rendkívül gyanúsnak találták, mert az pontosan akkor történt, amikor Bárdossynak ürügyre volt szüksége, hogy a szovjetnek leendő magyar hadüzenetet a magyar közvélemény előtt megindokolja.”¹⁴ Ugyanitt Barcza Werthet is megvádolja azzal, hogy „lelkes németbarátként” részese volt a provokációnak.

Bethlen István szintén Bárdossy személyes felelősségét emeli ki. Beállításában ő jóhiszemű politikus, aki nem tudott ellenállni a „csábításnak”, és német nyomásra „hadat üzent Oroszországnak és Amerikának és háborúba keveredtünk Angliával is”,¹⁵ holott Hitler nem szólította fel Magyarországot a fegyveres fellépésre, és ekkor még politikai nyomást sem

¹⁰ DIMK V.:1177. Werth Henrik véleményét egyedül Adonyi Ferenc veszi át, munkájában szinte szó szerint idézve annak érveit. ADONYI 1954:91.

¹¹ DIMK V.:1180-1182.

¹² Kurt Himer vezérőrnagy, a magyar honvédség fővezérségéhez beosztott tábornok, az összekötő törzs parancsnoka (1941. március-augusztus).

¹³ SCHRAMM:1140-1141.

¹⁴ Másokkal együtt Barcza György is hadüzenetet ír a hadiállapot beállta helyett. BARCZA II. 1994:24-25.

¹⁵ BETHLEN 1988:140.

gyakorolt a kormányra.¹⁶ Az emlékezők többségével Bethlen is a Szovjetunió elleni hadbalépés irreális és veszélyes voltát hangsúlyozza. Tagadja, hogy erre a Németország iránti „örök hála” kötelezte volna Magyarországot. Nem hiszi, hogy szándékos provokáció történt. és azt az állítást is cáfolja, mely szerint az ország a bolsevizmus ellen védi a világot: „...nem ennek az életének gyökereiben megtámadott, maroknyi nemzetnek volt a hivatása tehát, hogy nemzeti hiúságát legyezgető szájhősök uszítására hősies pózba vágva magát teljesen feleslegesen keresztbe feküdjön azon az úton, amelyen az orosz gőzhenger nem minket, hanem Németországot lehengerelni készült...”¹⁷

Bethlenéhez hasonló Újpétery Elemér felfogása, aki szintén kiemeli, hogy Bárdossy rövid miniszterelnöksége alatt „három nagyhatalommal keveredett háborúba”.¹⁸

Jellemző Hennyey Gusztáv tömör összefoglalása: „A Minisztertanács Bárdossy László miniszterelnök nyomására – s ebben igen nagy szerepe volt Werth Henrik vezérezredesnek, a honvéd vezérkar főnökének – és Hitler felszólítására úgy döntött, hogy hadat üzen Oroszországnak...”¹⁹

Horthy Miklós viszont felmenti Bárdossyt a felelősség alól. Néhány cselekedetére nem talál magyarázatot, de népbíróági elítélését igazságtalannak, kivégzését „vértanúhalálnak” tartja. Indoka: „Aki a politikában sohasem követett el hibát, az emelje fel az első követ, hogy Bárdossy Lászlóra dobja.”²⁰

Náray Antal véleménye összegzése lehet a háború után megfogalmazott, a politikusi felelősséget szinte teljesen elutasító elképzeléseknek. Ezek közös vonása: a legnagyobb hiba a gyengeség, befolyásolhatóság volt a politikusok részéről, de a bűnösök azok, akik befolyásolták őket – többnyire idegenek és szélsőségesek. E szempontból tipikus, ahogy Náray Bárdossyról ír: „Sok helyes felismerés mellett mégsem volt ereje megakadályozni, hogy idegen erők és azok árnyékában meghúzódozó ambíciózusak, a Kormányzó Urat többször is félrevezetve, országunkat fokozatosan belesodorják a második magyar hadsereg kirendelésébe és szomorú vereségébe.”²¹ Mindebben a vezérkar szerepét is kiemeli, hangsúlyozva a törtető tisztek befolyásának jelentőségét.

Werth Henrik szerepe kapcsán felvetődik még: ha a vázolt politikai megfontolások alapján törvényszerűnek tekintette is a Szovjetunió elleni hadbalépést, katonailag hogyan tarthatta erre felkészültnek az országot. A kérdésre vonatkozóan eltérő véleményeket is közölhetünk. Szombathelyi Ferenc emlékiratában utal arra, hogy vezérkari főökként megpróbált leszámolni a romantikus felfogással, melyet elődei hintettek el, tudatosítani akarta: a magyar hadsereg kicsi és korszerűtlen, csak megszállásra alkalmas.²² Az említett elődök Bartha Károly honvédelmi miniszter és Werth Henrik. Náray Antal idézi Barthát, aki 1941. április 1-jén, a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácson így nyilatkozott: „...a magyar honvédség szelleme és kiképzése kitűnő.

¹⁶ Horthy Miklós és Bárdossy László is határozott állásfoglalást kért arra vonatkozóan, milyen lépéseket vár Németország a Szovjetunió megtámadása után Magyarországtól. A fegyveres részvételre való felszólítás hiányában a politikusok nem cselekedtek a kassai bombázásig, pedig tudomásuk volt a Halder és Himer tábornokok által gyakorolt katonai nyomásról. SCHRAMM 1965. Ld. még: WILHELMSTRASSE 1968:596-597 és DIMK V.1217-1221.

¹⁷ BETHLEN 1988:113.

¹⁸ ÚJPÉTERY 1987:166.

¹⁹ HENNYEY 1992:59.

²⁰ HORTHY 1990:245.

²¹ NÁRAY 1988:60-61.

²² SZOMBATHELYI 1990:25.

Korszerű felfegyverzése bár kívánnivalót hagy maga után, de német oldalon való kiállításunk magával hozná azt is, hogy a németek fegyverzet, felszerelés és lőszer tekintetében bőségesen ellátnának bennünket”.²³ Kállay Miklós visszaemlékezése tükrözi az ellentmondásokat: már a doni katasztrófa kapcsán részletezi a magyar csapatok felszerelésének elégtelenségét, kilátástalan helyzetüket, majd arról elmélkedik, hogy „kézitusára – ami a magyar katona erőssége – nem kerülhetett sor”.²⁴ Kitartásukat és áldozatkészségüket patetikus szavakkal idézi, de néhány oldallal később a hadsereg „lelki deformálódásának” okait kutatja, amikor összehasonlítja az első és a második világháborúban harcoló magyar katonák helytállását.²⁵ A változás okaként több dolgot is megnevez. A hadsereg fegyelme már nem a régi, és úgy érzi, ezt pusztán gorombasággal – ahogy tapasztalata alapján a fiatal tisztek egy része megpróbálta – nem lehet helyrehozni. A másik – többek által is megnevezett – ok: nem érezték a katonák, hogy van értelme a harcnak. Nem értették, mi keresnivalójuk van a sikeres revízió után a fronton a Szovjetunió elleni háborúban, távol Magyarországtól.

Mivel egyes memoárok különös jelentőséget tulajdonítanak a politizáló tiszkar befolyásának is, érdemes néhány ezzel kapcsolatos véleményt és tényt is felidézni. Már 1945 előtt megfogalmazódnak olyan nézetek, melyek szerint egyes tisztek magatartását „sváb” származásuk határozta meg. Egyebek mellett Bajcsy-Zsilinszky Endre véleményének nagy szerepe lehetett az előbbi nézet terjedésében, hatása több emlékiratban érzékelhető. Nagybaczoni Nagy Vilmos hivatkozik 1944-es beszélgetéseikre, és ennek kapcsán megjegyzi: „A német származásúak egy része hajlamos arra, hogy azt is magyar érdeknek lássa, ami nem magyar, hanem tisztán német érdek. Ők mindig csodálói voltak Németországnak, és a németek teljesítményét a magyarokéval szemben mindig túlbecsülték. Mi, vérbeli magyarok, még hibáival együtt is jobban tudjuk szeretni és becsülni fajtánkat, mint ők.”²⁶ Kállay Miklós pedig idéz is Bajcsy-Zsilinszky Tildy Zoltánnal közösen készített 1944-es memorandumából.²⁷

Shvoy Kálmán²⁸ és Kádár Gyula²⁹ memoárjai is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar hadsereg vezetésével kapcsolatban rögzüljön a fenti vélemény. Újpétery Elemér emlékiratában is feltűnik: „Vezetőik legnagyobbbrészt német származásúak voltak, kevés kivétellel (Szombathelyit nevezhetném biztosan ilyen kivételnek) elvakult németbarátok voltak, és még messzebb álltak az igazi magyar problémáktól, mint a magyar diplomáciai kar.”³⁰ Tipikusnak tekinthető Náray Antal ítélete: „Az volt a benyomásom, hogy a magyar vezérkar főnöke, hadművelleti irodájával együtt a német hadvezetéssel teljes egyetértésben a magyar politikát a háborúba való belépésre szorongatja. A magyar politikának pedig nem volt bátorsága okos alap gondolata mellett bátran helytállni és a végrehajtó katonai hatalomnak odakiáltani: „Sutor, ne ultra crepidam”! Így vesztette el végképp a játszmát a magyar államférfi az erősen német befolyás alatt álló magyar hadvezetéssel szemben, megfedkezve arról, hogy ezzel lemondott az államélet szellemi vezérletéről és létünk megkövetelte okos körültekintéstől. A gyeplőket, félve

²³ NÁRAY 1988:49.

²⁴ KÁLLAY I. 1991.:158.

²⁵ KÁLLAY I. 1991:165-166.

²⁶ NAGYBACZONI 1986:195-196.

²⁷ KÁLLAY I. 1991:263-269.

²⁸ SHVOY 1983:121.

²⁹ KÁDÁR 1978:255.

³⁰ ÚJPÉTERY 1987:278-279.

a következményektől, átadta a dicsszomjas katonáknak. A Gömbös Gyulák által elvetett mag megeremtette természetellenes gyümölcsét: A hadvezetés vezényelt, a politika pedig készséges zenekar szerepére vállalkozott!”³¹ Náray Antal hivatkozik arra is, hogy „törtető vezérkariak” kijelentették: „Magyarország védelme a Donnál fog megtörténni.”³²

A szélsőséges eszmék iránti fogékonyság, a „németcsodáló irányzat” a tisztikar egy részében inkább a korszellemmel, és nem a származással lehetett összefüggésben. Az ő viselkedésük, hozzáállásuk alapján való általánosítást a háborús vereség után a bűnbakkeresés motiválhatta: a „sváb” tisztekre, tábornokokra lehet hivatkozni a háborús vereség okainak végiggondolásakor.

1944-től egyre több megjegyzés utal arra is, hogy a szerzők szerint német nyomás, sőt provokáció következtében történt meg a hadbalépés. Még ha logikusnak tűnik is az az elképzelés, hogy a német és a magyar vezérkar megszervezett egy támadást, mellyel a vonakodó magyar politikai vezetést lépéskényszerbe hozzák, nem állja meg a helyét. A történet a Horthy-rendszer lejáratására vált alkalmassá a magyar együttműködés feltételezésével, és ezzel 1945 után politikai igényt elégített ki.³³ Érdekes, hogy a Krudy-legenda elemeit sokan átveszik az emigráns szerzők közül – olyanok is, akik sejtették, hogy egy ilyen provokáció megtörténte értelmetlen és valószínűtlen – természetesen egészen más céllal: a németekre, Hitlerre hárítva ezzel a felelősséget a hadbalépésért.

A kérdés valóban tisztázatlan még: 1941 június 26-án ismeretlen felségjelű repülőgépek bombázták Kassát. A jelentések szerint szovjet légitámadás történt.³⁴ E kérdésben az a leglényegesebb motívum, hogy az eset diplomáciai tisztázása nem történt meg (Barcza György jogosan hivatkozik arra, hogy a második világháborúban ha minden véletlen, semleges területet érintő bombázás hadbalépést vont volna maga után, akkor Svájc és Svédország Németországgal és a szövetségesekkel is rég háborúban állt volna). Lakatos Géza Werth Henrik szavait idézve jellemzi a helyzetet: „jól jött” a kassai bombázás,³⁵ bárki hajtotta is végre, mert a hadbalépés ürügyeül szolgált.

Mindebben a németek szerepére vonatkozó elképzelések 1944-től tűnnek fel a memoárookban. Fenyő Miksa már 1944-ben, „egy lichthofra nyíló szobában” rejtőzve – a legkorábban – utal a németek szerepére, Horthy cinkosságát is feltételezve. Július 4-ei naplójegyzetében így ír: „(Horthy) Tisztában van vele, hogy a kassai bombatámadás a németek műve, s mégis tűri, hogy kormánya vállalja: orosz gépek támadtak az országra. Hadat üzen az USA-nak, s egy negyedmillió magyar fiút küld pusztulni az orosz mezőkre, saját derék fiát is”.³⁶ Fenyő nem utal rá, honnan jutott a tudomására ez a verzió. Lehet, hogy a német provokációról

³¹ NÁRAY 1988:58-59.

³² NÁRAY 1988:61.

³³ Ebben eszköz lehetett Bárczy István, akit Bárdossy László népbíróági perében hallgattak ki, illetve Újszászy István, akinek vitatott, szovjet fogságban tett vallomását a nürnbergi perben használták fel. Mindketten a német provokáció elméletét hangoztatták, és megalapozták a „Krudy-legendát”.

³⁴ A kassai bombázás problémáját részletesen tárgyalja Borsányi Julián A magyar tragédia kassai nyitánya c. könyvében (München, 1986.), valamint a Hadtörténeti Közlemények 1991/2. számában megjelent tanulmányában (Az 1941. június 26-ai kassai bombatámadás „fehér foltjai”. Visszaemlékezések és személyes észrevételek.) Borsányi Julián kutatásai alapján tévedésből bekövetkezett szovjet támadást tart valószínűnek, de bizonyíték természetesen erre sincs.

³⁵ LAKATOS 1992:47.

³⁶ FENYŐ 1986:44.

szóló híresztelést ő egészítette ki a Horthy szerepével kapcsolatos elképzeléssel, mivel ezekben a napokban többször, éles kritikával tárgyalja naplójában a kormányzó működését.

Bethlen István, aki ugyancsak 1944 nyarán, szintén illegálisban írta meg visszaemlékezéseit, nem utal német provokációra.³⁷

Horthy Miklós átvieszi a Krudy-történet: „Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár 1944-ben olyan titkos összejátszásról tett nekem utólag jelentést, amilyennek lehetőségével sohasem számoltam. Az előzmények közvetlen ismerete alapján mondta el Bárczy, hogy Krudy Ádám repülő százados, a kassai repülőtér oktatótisztje írásban jelentette Bárdossy miniszterelnöknek, hogy ő a saját szemével látta, hogy a bombákat német repülőgépek dobták le. Időközben azonban a hadiállapot már beállott. Ezért aztán Bárdossy Krudy századost hallgatásra intette és figyelmeztette, hogy ellenkező magatartása ránézve kellemetlen követelményekkel járhat. A miniszterelnökség tisztviselői is parancsot kaptak hogy hallgassanak. Elméletileg ugyan nem teljesen kizárt az a lehetőség, hogy Krudy repülő százados 1941. június 26-ai megfigyelése esetleg téves volt, ez azonban két okból nagyon is valószínűtlen. Mint említettem, vezérkari főnökünk éppúgy kívánta volt, akárcsak Hitler, hogy részt vegyünk a háborúban.”³⁸ A továbbiakban arra hivatkozik, hogy Hitlertől június 22. után a hadbalépésre felszólító levelet kapott,³⁹ de erre Bárdossy és a kormány akaratából – Werth ellenében – elutasító válasz adott. Emiatt tartja logikusnak a magyar vezérkari főnök és a német vezetés összejátszását, hogy meglegyen a „kihívás”.

Számos memoáíró egyetért abban, hogy Magyarországnak – földrajzi helyzete miatt – választania kellett a két nagyhatalom között, el kellett döntenie, hogy német vagy szovjet befolyásnak enged. Horthy Miklós, Bethlen István, Kállay Miklós, Andorka Rudolf, Hennyey Gusztáv, Ullein-Reviczky Antal egyaránt hivatkozik erre és a kisnemzetek kiszolgáltatottságára, választási kényszerére. A háború után e szerzők elkerülhetetlennek, a sors akaratának tüntetik fel a hadbalépést.

Erre hivatkozik Horthy Miklós is: „Ha hazám szerepét vizsgálom a harmincas években, két évtized távlatából és azzal az utólagos meglátó képességgel, amelyhez a második világháború szörnyű tapasztalatai juttattak bennünket, arra a meggyőződésre kell jutnom, hogy a történeti események fejlődését végzettszerű kényszer intézi. ...egy kis állam cselekvési szabadsága gyakorlatban mindig korlátozást szenved...”⁴⁰ Hasonló álláspontot fejt ki Ullein Reviczky Antal: „...Magyarországot éppúgy mint más országokat az óriási erők forgataga mint a pelyhet ragadta magával, talán nem túlzás azt állítani, hogy végeredményben az ország sorsát ezek az erők döntötték el és nem a magyar diplomáciának többé-kevésbé sikerült kombinációi. ... kis ország óriási világfelfordulás középpontjában nem csinálja, hanem elszenvedi a történelmet.”⁴¹

A magyar hadbalépés vitás kérdéseivel kapcsolatos elképzelések tehát már a háború idején megjelentek, és a Magyarországon és külföldön publikált emlékiratokban – a szerzők szándékainak megfelelő változatban – helyet kaptak. A külföldön megjelent memoárokból sok esetben hasonlóan kritikus vélemények fogalmazódtak meg, mint az itthon keletkezettekben. Az

³⁷ BETHLEN:110-111.

³⁸ HORTHY 1990:251-252.

³⁹ Ilyen levélnek nincs nyoma, a rendelkezésre álló dokumentumok azt igazolják, hogy a német vezetés nem tartott igényt a magyar katonai szerepvállalásra, és ezt egyértelműen a magyar politikusok tudomására hozták.

⁴⁰ HORTHY 1990:175.

⁴¹ ULLEIN-REVICZKY 1947:5.

emigrációban élő szerzőkkel szemben semmiképpen nem lehetett elvárás az, ami a Magyarországon publikálókkal kapcsolatosan korábban felvetődhetett: hogy a rendszer negatív képét adják. Esetleges elfogultságuk más forrásból táplálkozhatott: a második világháborúba való bekapcsolódás tragikus következményei természetes módon őket is a kor kritikus áttekintésére, a felelősök keresésére készítették. A háború után egyre szélesebb körben ismertté és elfogadottá váltak olyan állítások, amelyek a valós eseményeket, tendenciákat háttérbe szorítva elsősorban külső befolyás következményeként – néhány esetben a magyar vezetők cinkosságát feltételezve – tárgyalták Magyarország hadbalépését.

Vannak azonban – mint Bethlen István, Barcza György vagy Lakatos Géza – akik legalább utólag megpróbálták feltárni az elkövetett hibás lépések hátterét is. Lehet, hogy a helyes válaszokat ők sem találták meg, de a memoáriró törvényszerűen szubjektíven viszonyul saját korához. Tiszteletreméltó maga a szándék: memoárjaik nem az illúziók továbbélését, hanem realisabb kép megalkotását teszik lehetővé egy adott történelmi korszakról.

A HIVATKOZÁSOK FELOLDÁSA:

ADONYI 1954 = Adonyi Ferenc: A magyar katona a második világháborúban 1941-1945. Klagenfurt, 1954.

ANDORKA 1978 = Andorka Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig. Szerk. Lőrincz Zuzsa. Bp. 1978.

BARCZA 1994 = Barcza György: Diplomata emlékeim 1911-1945. I-II. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. Szerk. Antal László. Bp., 1994.

BETHLEN 1988 = Bethlen István emlékirata 1944. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1988.

BORSÁNYI 1985 = Borsányi Julián: A magyar tragédia kassai nyitánya. Az 1941. június 26-i bombatámadás dokumentációja. München, 1985.

CHURCHILL 1989: Churchill, Winston S.: A második világháború. I-II. Bp., 1989.

DIMK V. = Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. V. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1982.

FENYŐ 1986 = Fenyő Miksa: Az elsodort ország. Bp., 1986.

HENNYEY 1992 = Hennyey Gusztáv: Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között. Egy volt magyar királyi külügyminiszter visszaemlékezései. Szerk. Antal László. Bp., 1992.

HORTHY 1990 = Horthy Miklós: Emlékirataim. Szerk. Antal László. Bp., 1990.

KÁDÁR 1978 = Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. I-II. Bp., 1978.

KÁLLAY 1991 = Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944. I-II. Szerk. Antal László. Bp., 1991.

LAKATOS 1992 = Lakatos Géza: Ahogyan én láttam. Szerk. Antal László. Bp., 1992.

NAGYBACZONI 1986 = Nagybacsoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő 1938-1945. Bp., 1986.

NÁRAY 1988 = Náray Antal visszaemlékezése 1945. Szerk. Szakály Sándor. Bp., 1988.

SCHRAMM 1965 = A német hadvezetés magyarországi politikájához 1941. március-július. Századok 1965/6. A német hadsereg-főparancsnokság által megbízott magyarországi összekötő törzs naplóját dr. Percy Ernst Schramm százados vezette, közzéteszi Kun József.

SHVOY 1983 = Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918-1945. Szerk. Perneki Mihály. h.n. 1983.

SZOMBATHELYI 1990 = Szombathelyi Ferenc visszemlékezése 1945. Szerk. Gosztonyi Péter. Bp., 1990.

ÚJPÉTERI 1987 = Újpétery Elemér: Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában. Bp., 1987.

ULLEIN-REVICZKY 1993 = Ullein-Reviczky Antal: Német háború, orosz béke. Magyarország drámája. Bp., 1993.

WILHELMSTRASSE 1968 = A Wilhelmstrasse és Magyarország. Szerk. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránd, Juhász Gyula. Bp., 1968.

Judit Pihurik

HUNGARY'S PARTICIPATION IN WORLD WAR II AS DESCRIBED IN CONTEMPORARY MEMORIES

For the memoir writers of the Horthy-era Hungary's entrance in World War II in 1941 is an unavoidable theme. This study seeks to describe the emergence and changes of opinions of memoir writers by analysing the relating diary and memoir details. Since 1944 onwards those kind of statements were gaining ground that described Hungary's entrance in the war as a result of foreign interference and the real events, causes and tendencies were left in the background. Some of these statements suggested the cooperation of leading Hungarian politicians in the above mentioned process. This study attempts to establish and summarise the reasons for the birth and quick spreading of this phenomenon.

AZ 1945-46. ÉVI INFLÁCIÓ ÉS A NEMZETGYŰLÉS

Közismert, hogy 1945-46 folyamán a világ gazdaságtörténetének addig ismert legnagyobb mértékű inflációja zajlott le Magyarországon. A pénzromlás folyamatáról, annak okairól 1945. második félévében a Központi Statisztikai Hivatal pontos adatokat és matematikai számításokon nyugvó elemzéseket közölt.¹ Az infláció üteme, összetett okainak többsége a Magyar Gazdaságkutató Intézet vezető közgazdászai számára tulajdonképpen ismert volt. A közel egykorú elemzések jó része a későbbi, a témával foglalkozó gazdaságtörténeti szakirodalom alapját is jelentette egyben. A pénzromlás egy év alatt lezajlott folyamatát az alábbi táblázat mutatja be:²

A pengő elértéktelenedése

Időpont		Átlagos napi áremelkedés (%)	Az időszak utolsó napján	
			az árindex (1939. VIII. 26. =1)	a feketepiaci dollárárfolyam (pengő)
1945.	július	1	105	1 320
	augusztus	2	171	1 510
	szeptember	4	379	5 400
	október	18	2 431	23 500
	november	15	12979	108 000
	december	6	41 478	290 000
1946.	január	2	73 330	795 00
	február	18	435 887	2 850 000

¹ BARSY GYULA: A pengővaluta elértéktelenedése Magyar Központi Statisztikai Hivatal é.n.

² PETŐ L. – SZAKÁCS S.: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1985. 16. táblázat; A Magyar Gazdaságkutató Intézet közleményeiben 1946. október 10-én megjelent VARGA ISTVÁN: A magyar valutacsoda c. cikk táblázatának közlése

Időpont		Átlagos napi áremelkedés (%)	Az időszak utolsó napján	
			az árindex (1939. VIII. 26. =1)	a feketepiaci dollárárfolyam (pengő)
1946	március	11	1 872 913	17 750 000
	április	60	35 790 361	232 000 000
	május	1 012	11 267 millió	59 000 millió
	június első fele	504	862 317 millió	7 600 000 millió
	június második fele	8 504	954 billió	42 000 billió
	július első hete	45 904	3 066 25 billió	22 000 000 billió
	július második hete	53 214	11 426 trillió	481 500 trillió
	július harmadik hete	45 014	36 018 059 trillió	5 800 000 000 trillió
	július negyedik hete	158 486	399 623 quadrillió	4 600 000 quadrillió

* Egy billióban 12, egy trillióban 18, egy quadrillióban 24 nulla van.

A táblázat 1945. júliusi kiindulópontját elsősorban az indokolta, hogy az év első felének pontos bankjegyforgalmáról, s így az áremelés mértékéről még nem lehetett tiszta képet alkotni. A Nemzeti Bank 1944. decemberi jelentésében 12 milliárd pengőben jelölte meg a bankjegyforgalmat. 1945 első felében ez jelentősen emelkedett, hogy milyen mértékben, arról az egykorú elemzésekben és a későbbi szakirodalomban különféle számadatokat találhatunk. Ausch Sándor szerint „a bankjegyforgalom 1945. július 15-én kb. 16 milliárd pengőre volt becsülhető”, Büky Józsefnél viszont az olvasható, hogy „Július 15-én a jegyforgalom 25 milliárd pengő volt.”³ A kettő közötti eltérés elég jelentősnek mondható. Tekintve, hogy a Nemzeti Bank 1945. május 9-től folyamatosan nyomtatta az új 100 pengős, majd június 1-től az új 500 pengős bankjegyeket, s mellette a szovjet főparancsnokság is bocsátott ki magyar fizető eszközt - 1946. január 1-ig 4,8 milliárd pengőt adott ki - a Büky féle adat tűnik valószínűbbnek. Ezt erősíti meg Vágó József közlése, amely szerint 1945 május végén a bankjegyforgalom 21,2 milliárd pengőre rúgott.⁴

Kétségtelen, hogy 1945. első felében is zajlottak le inflációs folyamatok. Ausch Sándor szerint „a feketepiaci árakat is magában foglaló élelmezési költségek 1944. december 1-től 1945. július 15-ig 14,6-szeresére emelkedtek”.⁵ A fő okot abban jelölte meg, hogy a háborús viszonyok között az árszabályozás, a jegyrendszer és az egyéb korlátozó rendszabályok eltűnésével az addig visszafogott infláció „nyílt” inflációvá alakult. Ennek a pénzromlásnak a legfőbb oka pedig a

³ BÜKY JÓZSEF: A pengőtől a forintig Különlenyomat a Budapest 1946. augusztusi számából 3. o. ill. AUSCH SÁNDOR: Az 1945-46. évi infláció és stabilizáció Bp. Kossuth 1958. 100. o.

⁴ VÁGÓ JÓZSEF: Infláció-stabilizáció in. Magyar Gazdasági Évkönyv 1945-47. Bp. 99. o. Ezt az adatot vette át PETŐ-SZAKÁCS. i.m. 58. o.

⁵ AUSCH: i.m. 99. o.

háború következtében előállott helyzet, az áru kínálat és a kereslet aránytalanságából adódó szükségyszerű áremelkedés volt.

Az 1945-46-ban megtermelt nemzeti jövedelem körülbelül az utolsó békeév 49%-át tette ki. Ezen belül is a mezőgazdaság az 1938. évi termelési érték 43,2%-át, a gyárilap pedig 40%-át produkálta a világháborúban elszenvedett ember- és anyagveszteségek miatt.⁶ Ebből adódóan a kereslet és a kínálat közötti disszonancia végig inflációgerjesztő tényező maradt a pénzügyi stabilizációig.

Abban azonban, hogy 1945 második felében hiperinfláció alakult ki, nem a fenti ok bizonyult az elsődlegesnek. Az újjászerveződő államapparátust ugyanis rendkívüli, a sajátos történelmi helyzetből adódó kiadások terheltek. Az állami költségvetés kiadásai 1946-ban a következőképpen oszlottak meg:⁷

Személyi kiadások és nyugdíjak	25,9 %
Újjáépítés és beruházás	10,5 %
Állami üzemek újjáépítési és beruházási kiadásai	19,3 %
Jóvátétel	29,2 %
Önkormányzatok támogatása	3,0 %
Egyéb nemzetközi kötelezettségek	8,4 %
Különleges kiadások	3,7 %

Jóllehet 1945-46-ban a magyar kormányok az előírt jóvátételi kötelezettségeknek nem tudtak eleget tenni, a fentebbi tétel a Vörös Hadsereg és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ellátását magában foglaló egyéb nemzetközi kötelezettségekkel együtt összesen a költségvetési kiadások 37,6 %-át tette ki. Mindez 7,8 %-kal múlta fölül az állami költségvetésnek az újjáépítésre és a beruházásokra fordított, amúgy nem kis részben szintén rendkívüli kiadásait. Ehhez képest 1945. júniusában a befolyt állami bevételek a költségek 7,7 %-át fedezték. Tekintve, hogy a pénzügyi intézetek akut tőkehiány miatt számottevő hitelezési tevékenységet nem tudtak folytatni, a kormányzat számára csak egyetlen lehetőség maradt: fedezetlen kölcsönök nyújtására kötelezni a Nemzeti Bankot. Ezeknek összege 1945. július 1-ig a bankjegyforgalomnak mintegy 13-14 %-át tette ki. A bankoprés igazából 1945. második felében vált egyre meghatározóbbá.⁸

1945	Államnak nyújtott kölcsön millió pengőben	Bankjegyforgalom a hó utolsó napján millió pengőben	Államkölcsön a bankjegyforgalom %-ában
augusztus	8 000	33 521	23,9
szeptember	17 200	51 034	33,7
október	51 300	115 961	44,2

⁶ PETŐ-SZAKÁCS: i.m. 20. o. 7. táblázat

⁷ AUSCH: i.m. 97. o.

⁸ u.o.

1945	Államnak nyújtott kölcsön millió pengőben	Bankjegyforgalom a hó utolsó napján millió pengőben	Államkölcsön a bankjegyforgalom %-ában
november	255 650	564 592	45,1
december	737 000	756 446	96,3

Látható, hogy az év végére hatalmas méretűre felduzzadt bankjegyforgalom szinte teljes egészét az állami költségvetési hiányt betölteni igyekvő kölcsönök céljából kibocsátott bankjegyek adták. Ezért nem túlzás a kialakult hiperinfláció döntő okát az államháztartás katasztrofális helyzetében keresni. Az 1945. november 4-i választások után a kisgazdapárti Gordon Ferenc által vezetett Pénzügyminisztérium azonnal megpróbálkozott az infláció lassításával és az állami bevételek növelésével. Ennek eszköze a december 19-én elrendelt bankjegylebélyegzés volt. A 12 000/1945. ME sz. kormányrendelet értelmében az 1 000, 10 000 és 100 000 pengős bankjegyeket névértékükön csak akkor lehetett továbbra is felhasználni, ha annak háromnegyedéért vásárolt bélyeggel látták el azokat. Ez az egyszeri tulajdonképpeni vagyondézsmá 383 milliárd pengő bevételt jelentett az államháztartásnak. Ez azonban mindössze 10-12 napig fedezte a szükséges kiadásokat.⁹ A bankjegydézsmá átmeneti áresést is eredményezett: a zsír december 17-i 300 000 pengős kilogrammonkénti ára december 20-ára 90 000 pengőre csökkent. Az áremelkedés üteme mintegy hat hétig az augusztus-szeptemberi szintre esett vissza. Ez a pénzügytechnikai manőver azonban az infláció alapvető okát nem szüntette meg, legfeljebb némi lélegzetvételnyi időt adott a kormánynak. Az állami bevételek növelésére, valamint a csökkenő papírpénzérték miatt egyre körülményesebb elszámolás realizálása érdekében a 12 430/1945. ME sz. kormányrendelet a követelések és a tartozások elszámolási egységeként 1946. január 1-től bevezette az adópengőt. A Pénzügyminisztérium a 77 022/1946. PM sz. hirdetményrel a Magyar Közlöny január 5-i számában tette közzé először az adópengő és a pengő közötti értékarányt.¹⁰ Az adópengő bevezetésekor a mintául az I. világháború utáni magyarországi infláció valorizációs eszköze, a „takarékkorona” szolgált. Kezdetben az adópengő tulajdonképpen egy indexszám volt, amelyet a Magyar Gazdaságkutató Intézet az árszínvonal általános emelkedése alapján számított ki és naponta tett közzé. Ez a számolási egység - amely a bankbetéteknél használt valorizálási kulcs is volt egyben - átmenetileg segített az államháztartásnak, hiszen az adók adópengő-indexszám szerinti fizetése lehetővé tette az adófizetési kötelezettségek valorizálását. Az államháztartás mérlege 1946. augusztusáig az alábbiak szerint alakult.¹¹

⁹ BÜKY: i.m. 5. o. ill. Ausch: i.m. 110. o. Tekintve, hogy Bükynél a vonatkozó résznél értelemzavaró sajtóhiba, Auschnál pedig – lehet, hogy szintén sajtóhibából adódóan – pontatlan számérték található, az érdeklődő számára Honvári János rövid összefoglalása ajánlott in: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig Aula kiadó Bp. 1996. 476. o.

¹⁰ BÜKY: i.m. 5. o.

¹¹ VÁGÓ: i.m. 104. o. A januári deficitnél és a májusi bevételnél található számok nyilvánvalóan sajtóhibák, a százalékok saját számítás

	Állami kiadások milliárd pengőben	Állami bevételek kölcsön nélkül milliárd adópengőben	Deficit	A bevétel a kiadás %-ában
január	1 005	146	859	14,5
február	1 146	172	974	15,5
március	1 521	214	1 307	14,0
április	2 339	202	2 137	8,6
május	3 148	171	2 977	5,4
június	5 293	332	4 961	6,2
július	914 743	56 463	858 880	6,1

Látható, hogy az első negyedévben a pénzügyi intézkedések hatására a havi bevételek, a kiadás százalékában közel a duplájára nőttek, ám az infláció mérsékléséhez kevésnek bizonyultak. Áprilisig az adópengő viszonylag jól tükrözte az általános árszínvonal-emelkedést. Ekkortól viszont a Pénzügyminisztérium eltérítette az értékét az árindektől, mesterségesen alacsonyabban állapítva meg azt. Ily módon az adópengő-jegyek értéke január 1-től június 1-ig a felére csökkent. Bár ez is jelentős elértéktelenedésnek tekinthető, az adópengő további sorsát nem ez határozta meg. A lényegi változást az jelentette, hogy az eredetileg adófizetésre használt adópengő-jegyek fokozatosan állami kényszerárfolyammal ellátott pénzjegyekké váltak. Ennek első lépése volt, hogy május 29-én forgalomba hozták az adópengő-jegyeket,¹² amelyeket „sima” pengőért lehetett vásárolni. Ekkor még kizárólag közüzemi és vasúti díjak, valamint a közellátás keretében szolgáltatott termékek fizetőeszközeként szolgáltak. Ez a művelet nagy lökést adott a pengő még rohamosabb inflációjának, majd fizetőeszközként való megszűnésének. Június 23-tól az állami kiadásokat adópengő-jegyekkel teljesítették, a munkabéreket részben ezzel fizették. Július 9-én a pengő hivatalosan is megszűnt fizetőeszköz lenni.¹³ Az adópengő, amely június elejéig közel sem értéktelenedett el rohamosan, ahogy átvette a pengő tényleges funkcióját, olyan mértékben kezdett inflálódni. Ezt jól mutatják a fentebbi táblázat június-júliusi adatai. Ekkor azonban a hiperinfláció már régen túllépett minden kezelhető mértéket. A megoldást csakis egy új valuta bevezetése hozhatott.¹⁴

Az inflációs periódus történeti értékelése kapcsán érdemes kicsit hosszasan idézni Vágó József közel egykorú sorait: „Az infláció a legkeservesebb adóteher és a legszarnokibb kényszer-megtakarítás. Az életmód leszállításából és inflációs adókból, szóval a tömegek szája elől elvont falatokból állították helyre a hidakat, vasutakat, fedték be a házakat, gyárakat és

¹² AUSCH: i.m. 118. o.

¹³ BÜKY: i.m. 7.o.

¹⁴ Érdemes megemlíteni, hogy a forint bevezetésekor a hivatalos átváltási arány szerint 1 Ft = 400 000 quadrillió pengő. Tekintve, hogy az összes forgalomban lévő pengő 47,4 quadrillió volt, azaz nem tett ki 1 fillért, az államot semmiféle átváltási kötelezettség nem terhelte. Az adópengő esetében más volt a helyzet, mivel 1 Ft 200 millió adópengővel volt egyenlő, tehát az összes kintlévő adópengő 13 millió forintot tett ki. Lásd: BÜKY: i.m. 7. o. és HONVÁRI: i.m. 477. o.

műhelyeket. Az adózók infláció nélkül sohasem lettek volna hajlandók és képesek az óriási befektetési, helyreállítási szükségletek fedezésére szükséges áldozatokat adóemelések formájában magukra vállalni... A bankjegyforgalom ez egyre kiújuló értékéből szivta ki a háború utáni helyreállítás és újjáépítés a maga tökeszükségletét. Igaz nemcsak ebből. Kiszivta a munkások és tisztviselők zsrjából és izomzatából is, akik nyújtott munkájukért (áruértékben) kapott képtelenül alacsony bérükkel, illetve fizetésükkel nem jutottak a munkaerejük reprodukálásához szükséges tápszerekhez, illetve ezeknek csak egy töredékéhez, amely éppen csak az éhenhalástól kímélte meg őket... Nem mondható, hogy az inflációnak ez a hasznosítása tervszerű vagy akárcsak szándékos lett volna, de a világosan látó közgazdák tisztában voltak vele, hogy mindenkinek az inflációs adómegterhelése és a mindenkire rákényszerített takarékoság (fogyasztáskorlátozás) mindannyiunkból kpréselte mindazt ami az irgalmatlanul rombadöntött ország talpra állításához kellett. Persze az ilyen önkéntelen gazdaságpolitika csak rövid ideig folytatható...”¹⁵

A föntebbieket igazolja, hogy a korabeli becslések szerint a mezőgazdaságtól 100 millió, az ipari szférától - bár Varga István szerint ez túlbecsült adat - 200 millió 1938-as pengő értékben mindenféle ellentételezés nélkül vont el az állam eszközöket és javakat.¹⁶ A Vágó-féle összegzést két ponton szükséges kiegészíteni. Egyrészt láthattuk, hogy a magyar társadalom ilyen szintű megterhelésében, a hiperinfláció kialakulásában a nemzetközi fizetési kötelezettségek legalább olyan mértékben játszottak közre, mint az újjáépítés általa vázolt szükségletei. Másrészt Vágónál is tetten érhető egy eléggé elterjedt egyoldalú szemlélet, amely kizárólag a városi, munkás- és tisztviselőrétegek megpróbáltatásait hangsúlyozza a tárgyalt időszakban. Valójában az agrárágazat semmivel sem volt kedvezőbb helyzetben mint az ipari és a kereskedelmi szféra, és főként nem volt haszonélvezője az inflációs periódusnak, hiszen 1945-46 folyamán az ipari árszint nagyobb mértékben emelkedett, mint a mezőgazdasági, azaz nőtt az agrárarroló.¹⁷

Tekintve, hogy a makrogazdasági folyamatokból adódó hiperáremelkedés tulajdonképpen a végrehajtó hatalom közreműködésével realizálódott, nem érdektelen megvizsgálni, hogy a kérdés milyen teret kapott a nemzetgyűlésben, egyáltalán a legfőbb államhatalmi szervnek milyen szerepe volt a gazdasági folyamatok ellenőrzésében. Az 1945. november 4-én megválasztott és november 29-re összehívott nemzetgyűlés szakbizottságait 1946. február 7-én választotta meg a törvényhozás. A 25 tagú pénzügyi bizottságba az FKGP egy volt és egy későbbi pénzügyminisztert is delegált Vásáry István és Rácz Jenő személyében. A bizottságnak tagja lett az 1945. novemberében lényegében minisztériumi hatáskörrel létrehozott csúcsszerv, a Gazdasági Főtanács kommunista párti titkára, Vas Zoltán is. Személye garancia volt az MKP főleg Antos István és Friss István által kidolgozott pénzügypolitikájának a képviselőre.

A nemzetgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint a plenáris üléseken 1946. első félévében az infláció kérdése csak szórványosan került napirendre.¹⁸ Dénes István, a később a Baloldali Blokk nyomására március 11-én az FKGP-ből kizárt 20 képviselő egyike, indítványozta elsőként a parlament február 12-i ülésén, hogy „...a nemzetgyűlés a katasztrofális infláció okait, annak a magyar dolgozó nép erejére gyakorolt pusztító hatásait, valamint a rohamos infláció meggátlásának lehetőségeit és feltételeit sürgősen tárgyalja meg és ebből a célból a nemzetgyűlés

¹⁵ VÁGÓ: i.m. 112-113. o.

¹⁶ VARGA I.: i.m. 4. o.

¹⁷ Magyar Gazdasági Évkönyv 1945-47. 14. o.

¹⁸ Az 1945. november 29-re összehívott nemzetgyűlés jegyzőkönyvei (a továbbiakban NN) I. kötet 386. o. ill. PETŐ-SZAKÁCS: i.m. 65-66. o.

elnöke az infláció kérdésének megvitatását a legsürgősebben tűzze napirendre”.¹⁹ Az ülésen elnöklő kisgazdapárti Varga Béla az indítvány indoklásának idejét egy meg nem határozott későbbi időpontra halasztotta. Az indítvány a továbbiakban nem került elő a nemzetgyűlés plenáris ülésén. Február 27-én a Dénes Istvánnal 1946-ban párhuzamos politikai utat bejáró Némethy Jenő tett javaslatot a „...gazdasági élet talpra állításához szükséges törvényjavaslatok tárgyában.” Ennek az indítványnak, Némethy Jenő szóbeli tiltakozása ellenére csak a címe került felolvasásra az ülésen, a későbbiekben a nemzetgyűlés nem tárgyalta.²⁰ A kormánykoalíciónak tulajdonképpen a Sulyok-Vásáry csoportnak az FKGP-ből való kizárásával lett a parlamenten belül valódi ellenzéke. Aligha volt véletlen, hogy az infláció kérdése legközelebb május 22-én Vásáry József interpellációjában került napirendre a nemzetgyűlés 36. ülésén. Ebben Vásáry a parlamentális demokrácia „szereposztása” szerint felelősségre vonta a kormányt föltéve a kérdést, hogy „Milyen intézkedéseket tett eddig a kormány az ország gazdasági rendjének biztosítása, az infláció megfékezése, a tisztviselők emberi megélhetésének biztosítására, a fekete piac letörésére, az árak, a bérek, a fizetések összehangbahozatalára, az úgynevezett agrárrolló megszüntetésére?” Kérdés formájában megfogalmazta azt az igényét, hogy a kormány tűzze a nemzetgyűlés napirendjére az ország gazdasági és pénzügyi helyzetének megvitatását. Az írásban beadott interpellációhoz fűzött szóbeli kiegészítése során Vásáry hangsúlyozta: „... azért, hogy gazdasági téren nincs rend, senki mást, mint a koalíciós pártokat és a kormányt terheli a felelősség.” Beszédében elítélte az agrárrollót mondván, hogy „...a magyar mezőgazdaság, a magyar földművelésügy teljesen félre van szorítva.” A bérből és fizetésből élő társadalmi rétegek közül a köztisztviselők romló anyagi helyzetét tartotta külön kiemelőndőnek. Gazdasági jellegű javaslatokat Vásáry nem tett, többek között azt mondván, „... lehet, hogy én buta ember vagyok, nem szégyellem - de azt sem tudom megérteni, hogy az adópengővel mi folyik.”²¹

A Vásáry-interpelláció időpontjában már javában zajlott a pénzügyi stabilizáció kidolgozása a Gazdasági Főtanács által március 18-án elfogadott programjavaslata alapján. Erre épült a kormány április 7-én nyilvánosságra hozott gazdasági és pénzügyi terve is.²² A munkálatok elsődleges központjai egyértelműen a Gazdasági Főtanács és az MKP Politikai Bizottsága voltak. A koalíciós pártok szakértői memorandumokban közölték észrevételeiket az MKP stabilizációs elképzelései kapcsán.²³ Kiemelkedő fontosságú fórumnak bizonyultak a június 8-10-i pártközi tárgyalások, amelyeken minden politikai akadály elhárult a döntően kommunista elképzelések gyakorlati végrehajtása elől. A program végső kialakítása a Gazdasági Főtanács július 15-i ülésén fejeződött be.²⁴ Az elképzelések gyakorlati végigviteléhez azonban szükség volt az államháztartás 1946. évi január 1-től 1946. évi október 31-ig terjedő viteléről szóló törvényjavaslat parlamenti beterjesztésére és elfogadtatására. Ezt nem lehetett megkerülni, mivel elfogadott költségvetése nem volt az országnak, s a pénzügyi stabilizáció végrehajtása elsősorban rendeleti úton látszott a legzökkenőmentesebbnek és a leggyorsabbnak. A főtebbi törvényjavaslatot a pénzügyi, valamint az alkotmányügyi és közjogi bizottság július 26-án tárgyalta

¹⁹ NN I. kötet 438-39. o.

²⁰ NN I. kötet 624. o.

²¹ u.o.

²² BALOGH SÁNDOR: Parlamenti és pártharcok Mo.-on 1945-47. Bp. Kossuth 1975. IV./11. fej. 254. o.

²³ Például Varga István április 24-i memoranduma, Kemény György szociáldemokrata pénzügyi államtitkár május 18-i feljegyzései, Rácz Jenő (FKGP) május 19-i levele. Lásd: BALOGH: i.m. 255-258. o.

²⁴ u.o.

és még aznap beterjesztette a nemzetgyűlésnek.²⁵ Mielőtt a törvényjavaslat vitájára sor került volna Gordon Ferenc pénzügyminiszter a nemzetgyűlés közgazdasági és közlekedési, valamint pénzügyi bizottságának július 27-i ülésén ismertette a kormány stabilizációs költségvetésének tervezetét.²⁶ Ezután július 30-án a nemzetgyűlés 44. ülésén Acsay László a pénzügyi bizottság kisközpárti tagja terjesztette elő az államháztartás 1946. évi január 1-től 1946. évi október 31-ig terjedő viteléről szóló törvényjavaslatot. Szóbeli kiegészítésében Acsay a felhatalmazás rendkívüli jellegét emelte ki, hangsúlyozva egyben, hogy „Törvényiszteletről tesz tanúságot, hogy a kormány egyrészt a múltra nézve a nemzetgyűlés utólagos jóváhagyását kéri az e tárgyban tett intézkedéseiben, másrészt folytatólag csak arra a három hónapra kéri az indemnitás megadását, amíg a most kialakuló új gazdasági helyzet figyelembe vételével benyújtandó költségvetés vitája megfelelő mederben lefolyhatik.”²⁷ Acsay ekkor terjesztette elő a pénzügyminiszter tájékoztatóját az 1945-ös kiadásokról és bevételekről, kiemelve a nemzetközi kötelezettségek teljesítésére és az újjáépítésre fordított összegek nagyságát. A törvényjavaslathoz Acsay előterjesztése után aznap csak Vásáry István, Dénes István és Léway Zoltán szóltak hozzá, igaz az előbbi kettő meglehetősen hosszasan. Mondandójuk súlyát nagymértékben csökkentette, hogy mindhárman az FKGP-ből korábban kizárt, ekkor már párton kívüli képviselők voltak. Vásáry István, az Ideiglenes Kormány egykori pénzügyminisztere meglehetősen szerteágazó, s főleg a kommunista és szociáldemokrata képviselők sűrű közbeszólásaitól kísért beszédében a törvényjavaslatot jogi oldalról utasította el, azt állítva, hogy az „...tulajdonképpen sem nem költségvetés, sem nem indemnitás, sem nem felhatalmazási javaslat.”²⁸ A kormányzat korábban negligálta és most sem vette figyelembe a törvényhozásnak a költségvetési jogát. Vásáry szerint ez esetleg elfogadható lett volna, ha „a kormány gazdálkodása a parlament kikapcsolásával” megfelelő eredményeket hozott volna. Vásáry a Gazdasági Főtanács eddigi működését is kritizálta, kijelentve, hogy „Én a stabilizációt nem vagyok hajlandó annak a Gazdasági Főtanácsnak a kezébe tenni... amelyik egyszer már árokba borított bennünket.”²⁹ Dénes István felszólalásában a parlament súlyának növelését követelte, mondván, hogy „...a magyar nép azért küldött minket ide, hogy intézzük hazánk sorsát ... és nem azért, hogy egy akármilyen tiszteletreméltó kollégium – amit hívhatnak Gazdasági Főtanácsnak, hívhatnak Minisztertanácsnak, vagy akárminek - rendeletekkel kormányozzon. Ez a demokráciának a leminősítése...”³⁰ Dénes szerint annál is inkább meg kellene ennek változnia, mivel „...ebben a parlamentben nemcsak a munkáspártok és a parasztpártok a kiváló képviselői ülnek, hanem a középosztálynak is vannak reprezentatív képviselői.”³¹ Dénes külföldi kölcsönök nélkül keresztülvihetetlennek tartotta a pénzügyi stabilizációt, szerinte „Ne ringassuk magunkat tehát illúziókban, hogy itt is a forint egyszerre meg fog szilárdulni...”³² Addig is, amíg a külföldi támogatást sikerül megszerezni, belső kölcsönöket kellene a kormányzatnak kivetnie. Dénes is elvetette a törvényjavaslatot ám beszédét azzal fejezte be, hogy „...a stabilizáció és

²⁵ NN II. kötet 508. o.

²⁶ Ennek elemzését lásd BALOGH: i.m. 265-266. o.

²⁷ NN. II. kötet 570-571. o.

²⁸ NN II. kötet 574. o.

²⁹ u. o.

³⁰ NN II. kötet 584. o.

³¹ u. o.

³² u. o.

költségvetésünk szempontjából teljes bizalommal viseltetem a kormányzat iránt”.³³ Lévay Zoltán hozzászólása lényegesen pragmatikusabb volt, indítványa a szellemi dolgozók e heti munkabérének forintban történő kifizetésére azonban kisebbségben maradt a szavazásnál.³⁴

Az Acsay László által előterjesztett törvényjavaslatot másnap, augusztus 1-én, a forint bevezetésének napján, emelte törvényerőre a nemzetgyűlés, utólag szentesítve a tényt, hogy a pénzügypolitika korábbi alakításában, s így az infláció megszüntetésében játszott szerepe formálisnak tekinthető.

³³ u. o.

³⁴ u. o.

L'INFLATION DE 1945/46. ET L'ASSEMBLÉE NATIONALE

Après la deuxième guerre mondiale jusqu' au 1er août 1946 l'inflation la plus élevée de l'économie mondiale se déroulait en Hongrie. Parmi les causes nombreuses il faut souligner le déséquilibre budgétaire de l'Etat. Les recettes du Trésor assuraient 7-14 % des dépenses. Les frais de dommages de guerre et des autres obligations internationales, ceux de la reconstruction ont largement dépassé les revenus du budget. Les gouvernements hongrois n'avaient d'autre possibilité qu'obliger la Banque Nationale Hongroise d'eux offrir des emprunts sans provision. En 1946 le pays n'avait pas du budget accepté par l'Assemblée Nationale élue le 4 novembre 1945. La politique financière et la stabilisation économique ont été dirigées par le Chef-Conseil Économique dominé par la Partie Communiste Hongroise. L'Assemblée Nationale avait de l'influence minimale a la formation de cette politique.

TARTALOM

HORVÁTH ANDREA: A mursai csata ókeresztény vonatkozásai	3
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Levedi és Árpád személyisége	11
MAKK FERENC: Megas arkhon	17
KRISTÓ GYULA: A szegedi hospes kiváltság	29
SEBŐK FERENC: Adalékok a Jagelló-kori magyar hadszervezet történetéhez	35
HAJNÓCZI GÁBOR: Leon Battista Alberti, A festészetről (1435–1436) című traktátusának magyar kiadása	43
SZABADOS GYÖRGY: Bizantinológiánk jezsuita kezdetei	53
PIHURIK JUDIT: Magyarország második világháborús szerepvállalása a memoárok tükrében	63
SERFŐZŐ ZOLTÁN: Az 1945–1946. évi infláció és a nemzetgyűlés	73

Felelős kiadó: DR. MAKK FERENC
Szövegszerkesztés: LIBELLUS, 62/423-108, libellus@tiszanet.hu
Nyomdai kivitelezés: AGAPÉ Ferences Nyomda, 62/444-002, agape@tiszanet.hu